

Demografski razvoj Broda 1869–1890. godine

Rad prikazuje demografske promjene izazvane duljim razdobljem kriznog mortaliteta (četvrti epidemijski val) u gradu Brodu u razdoblju između tri popisa stanovništva. Početkom 80-tih godina 19. stoljeća dolazi do laganoga oporavka jer grad ulazi u razdoblje rane demografske tranzicije. Na temelju dostupnih matičnih knjiga vjerskih zajednica u navedenom razdoblju te službenih popisa stanovništva dobivamo na uvid mijene u kretanju i strukturi stanovništva Broda čija uloga i značaj posebno raste nakon 1878. godine kada je Austro-Ugarska zauzela Bosnu i Hercegovinu.

Grad Brod ključno je središte Posavine kojemu važnost posebno raste 1878. godine kada Austro-Ugarska preuzima upravu nad Bosnom i Hercegovinom. Koristeći matične knjige vjerskih zajednica toga područja, uz povijesne izvore i relevantnu literaturu dobivamo odgovore na određena demografska pitanja. Stoga okosnicu ovog rada čini prikaz i analiza vitalnih događaja u stanovništvu Broda tijekom druge polovice 19. stoljeća.

Analiza matica rođenih daje uvid u raspodjelu rođenih katolika, protestanata i Židova. Brojevi rođenih (isto tako umrlih i vjenčanja) pravoslavaca procijenjeni su prema njihovu udjelu u gradskom stanovništvu. Pomoću mikrolociranja rođenja unutar samog područja grada može se utvrditi gdje se smještalo novo stanovništvo koje konstantno dolazi u grad u manjem ili većem broju. Osim prikaza broja rođenih, analizirane su stope nataliteta po petogodištima, mjesečne raspodjele rođenih, spolna razdioba rođenih te problematika mrtvorodne i nezakonite djece.

Istom metodom, odnosno analizom matica umrlih, utvrđeni su brojevi umrlih prema vjeroispovijesti i njihova mikrolokacijska raspodjela. Grupiranjem uzroka smrti te analizom stope općeg mortaliteta, mortaliteta dojenčadi, mortaliteta po spolu, mjesečne raspodjele umrlih te prosječne starosti umrlih prikazana je takozvana negativna komponenta vitalnih događaja u Brodu.

Analizom katoličkih i židovskih matica vjenčanih te procjenom pravoslavne zajednice doneseni su brojevi vjenčanja prema predbračnom statusu partnera i izračun stopa nupcijaliteta. Prema dostupnim podacima bilo je moguće izvršiti analizu ritma sklapanja vjenčanja, strukturu zanimanja ženika, dob ulaska u brak i dobnu razliku. Matice su pružile podatke o migracijama, pokretljivosti stanovništva, nazočnosti prisustva stranaca i domaćeg stanovništva iz drugih regija kao i nekih uzroka migracija.

Kao završna bilanca prethodnih obrada izvršena je analiza kretanja broja stanovnika Broda između istraživanih popisa te su tako analizirani prirodan rast/pad, migracijski saldo i vitalni indeks.

Primarni izvori koji su poslužili za izradu ovoga rada službeni su popisi stanovništva te sačuvane i dostupne matične knjige vjerskih zajednica za područje grada Broda koje pokrivaju razdoblje istraživanja. Dakle, riječ je o matičnim knjigama *katolika* (Župa sv. Stjepana Kralja) i *Židova* (Izraelska bogoštovna općina Slavonski Brod).

- *Katolici*
 - rođeni: 1855–1876, 1877–1894,
 - umrli: 1856–1874, 1875–1894,
 - vjenčani: 1855–1900.
- *Židovi*
 - rođeni: 1874–1898,
 - umrli: 1874–1898,
 - vjenčani: 1874–1898.

Zbog nedostatka izvornih podataka za *pravoslavnu zajednicu* koja je inače druga po veličini u gradu, podaci za nju rađeni su na temelju procjene. Opće je stanje matica veoma dobro, napose što se tiče čitljivosti, očuvanosti stranica i broja stranica. Navedene matice se nalaze u Državnom arhivu u Slavonskom Brodu.

U katoličkim su maticama podaci pisani latinskim jezikom. Do godine 1848. latinski je bio uobičajen jezik kojim su se matice vodile, ali već krajem te godine (studeni) župnici, poneseni revolucionarnim događanjima, počinju matice voditi na hrvatskom jeziku. To je prekinuto otpisom Hrvatsko-slavonskog namjesništva od 25. listopada 1857. godine „kojim je određeno da se matice krštenih, vjenčanih i umrlih u rimokatoličkoj i grčkosjedinjenoj crkvi imaju voditi latinskim jezikom, a u grčkoistočnoj crkvi narodnim jezikom i ćirilicom, te propisan obrazac za vođenje tih knjiga“.¹ Godine 1878. u maticama se počinje koristiti hrvatski jezik na temelju naredbe Odjela za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade od 11. studenoga 1877. godine.² Židovi sve do 1888. godine unose podatke na njemačkome, a otada na hrvatskome jeziku. Propusti pri upisu znaju biti različiti: upisivanje osoba pravoslavne vjere s naznakom „grčko nesjedinjena vjera“, iako je od 1864. godine naziv trebao biti „grčko istočna vjera“; izostavljanje adrese, posebno kada je u pitanju ženska osoba; izostanak mjesta podrijetla mladenke; upisivanje žene po muževu umjesto djevojačkom prezimenu u maticama krštenih; velike pogreške vezane uz dob osobe bilo u matici vjenčanih ili umrlih. Gledano statistički, upisivanje je dobro odrađivano kada su u pitanju dvostruki upisi, ali je zato najveći problem

¹ LANOVIĆ 1908, 27.

² LANOVIĆ 1908, 33.

neupisivanje mrtvorodenih. Taj će se problem javljati dulje vremena jer, kada se pogledaju statistike na makro razini, brojke se donekle popravljaju tek u drugoj polovici 90-tih godina 19. stoljeća. Kao objavljeni izvori na makro razini poslužili su *Statistički godišnjaci kraljevina Hrvatske i Slavonije I. i II.* koje je izdao Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu 1913. i 1917. godine te djelo Mirka Korenčića, *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857–1971.*

Povjesničar Miroslav Bertoša, dijeleći mišljenje o uporabi računala u istraživanjima s E. Le Roy Laduriem, prenio je njegovu misao da će „povjesničar morati postati elektronski programer ili ga neće biti!“.³ Zaista, unos podataka matičnih knjiga u računalo osnovni je preduvjet da bi se ušlo u složenije znanstveno istraživanje matičnih knjiga. Izrada računalne baze podataka osigurava točan i brz pristup podacima, a prikupljeni podaci se mogu ponovo upotrebljavati ukoliko se širi krug novih istraživačkih tema. Posao iziskuje veći napor, ali se u svakom slučaju vraća na vrlo pozitivan način u trenutku kada se počnu raditi analize i sinteze podataka. O istraživaču i njegovu zanimanju za pojedine istraživačke teme ovisi količina podataka koju će izuzeti iz matične knjige. O gorčini iskustva nekompletnog prijepisa podataka veoma dobro u svom članku piše Miroslav Čaić.⁴

II.

Brod se nalazi na 90 m n/m u središnjem dijelu slavonske Posavine, na mjestu gdje su se južni obronci diljskog gorja najviše približili rijeci Savi. Osim Save, život na tom području odredile su i rječice Glogovica i Mrsunja. Česta izljevavanja vode u prošlosti regulirana su nasipima, pa se tako od 1806. do 1816. gradio savski nasip od Broda do Kobaša.⁵ Problem koji je Glogovica stvarala svojim štetnim djelovanjem, ponajprije prema tvrđavi u Brodu, riješen je 1810. godine kanaliziranjem toka na istok prema Poloju u duljini od 3,8 km.⁶ Franjevačke kronike bilježe u 18. i 19. stoljeću velik broj poplava, a zdravstvene prilike opisuje F. W. von Taube (boravio 1776/77. u Slavoniji i Srijemu) koji piše da „kad ljeti sunce pripeče i nastupe nenasnosne vrućine, a poplavljena travuljina i ševar počnu naglo da trunu, tada nastane malarija koja ubitačno djeluje na domaći svijet, a još jače na neprilagođene došljake i strance. Ove baruštine, slične egipatskim, toliko zagađuju i truju zrak da uslijed toga po nekoliko hiljada ljudi u Slavoniji otjeraju u smrt“.⁷ Kritiku klime ali i stila života lokalnog stanovništva dao je i Johann

³ BERTOŠA 2000, 339.

⁴ ČAIĆ 2007, 96.

⁵ RUBIĆ 1953, 9.

⁶ KLJAJIĆ 1998, 144.

⁷ ILIĆ 1975, 12.

von Csaplovics koji je od 1810. do 1812. boravio u Slavoniji te kaže „triput me groznica napadala, bez obzira na moj umjeren život, za vrijeme mojeg tamošnjeg boravka i uvijek je sve dobro prolazilo jer sam se točno držao liječničkih propisa“.⁸

Problemi na zdravstvenoj i gospodarskoj razini koje su stanovnicima toga područja stvarali vodeni tokovi u većoj će se mjeri nastaviti i u 20. stoljeću kada će dobro organizirane službe, posebno u doba bivše države, melioracijskim radovima riješiti navedene probleme.

Ono što je uvelike odredilo demografsku sliku toga područja gotovo do današnjih dana jest osmanski prodor u Slavoniju i kasniji ratni događaji koji će označiti prestanak njihove vlasti na tom području. Osmanlije su zauzeli Brod i njegovu okolicu 1536. godine i u njoj su prisutni preko 150 godina. Po konačnom oslobođenju Broda 1691. godine i nakon sklapanja mira u Srijemskim Karlovcima 1699. godine pristupa se izradi obrambenog sustava uz granicu s Osmanlijama. Za istočne krajeve oslobođene od Osmanlija 1701. i 1702. godine osnivaju se savsko-dunavski (slavonski) i tiško-maroški generalat, bazirani na kapetanijskom sustavu u kojem je Brod jedno od sjedišta kapetanije.⁹ Vojna krajina je od samog osnivanja imala funkciju i sanitarnog kordona jer se doticala s Osmanskim Carstvom čija su veličina i kvaliteta uprave bile najveće prednosti pojavi zaraznih bolesti. Organizirani sanitarni nadzor na teritoriju Vojne krajine, koji se ostvarivao putem raštela i čardaka, javlja se oko 1740. godine.¹⁰ Zbog nedovoljne upravne i vojne efektivnosti kapetanijskog sustava, Karlo III. već 1737. godine pokreće reorganizaciju uprave u Slavoniji, a to će nastaviti i Marija Terezija. Godine 1744. Slavonija se definitivno dijeli na Vojnu krajinu i Provincijal. Godine 1747. se u Slavoniji i Srijemu prelazi na pukovnijski sustav te će vojni dio biti podijeljen na Gradišku, Brodsku i Petrovaradinsku pukovniju.

Kao dio nastojanja da se Vojna krajina unaprijedi u ekonomskom pogledu, osnivaju se slobodne vojne općine, odnosno vojni komuniteti među kojima je 1753. godine i Brod.¹¹ Pogodnost življenja unutar slobodne vojne općine sastojala se između ostaloga i u tome što je općina direktno bila podređena glavnom zapovjedništvu, tj. jurisdikcijom je bila izuzeta s razine pukovnije. Godina 1787. za komunitet Brod, koji se našao u brodskom kantonu, bila je kobna jer je uz neka

⁸ ILIĆ 1975, 12.

⁹ KUŠEN – PANDŽIĆ 2001, 254, 265.

¹⁰ VALENTIĆ 1978, 21.

¹¹ BEUC 1969, 103. Najveći dio informacija o ustrojstvu Vojne krajine i ovoga područja preuzet je iz njegova djela. Godina osnivanja komuniteta 1749. kosi se s podacima koje je pronašao i objavio Matanović (MATANOVIĆ 2003, 7) koji godinu osnutka pomiče na 1753. godinu. I. A. Brlić donosi u knjizi koju je izdao njegov sin I. Brlić (BRLIĆ 1983, 13), podatak da je Brod postao komunitetom 1751. godine. On navodi da se vlast magistrata postupno uvodila te da je 6. I. 1753. vlast svečano postavljena. Ta bi se godina mogla smatrati najtočnijom.

druga mjesta izgubio status komuniteta. Za Brođane još se gori udarac dogodio kada je 1807. godine potpao pod upravu satnije u Podvinju te je praktično bio pretvoren u jedno u nizu krajiških sela. Uzaludnim molbama koje Brođani šalju caru za povrat statusa došao je kraj već 1817. godine kada je car Franjo I. prilikom obilaska ovih krajeva dobio od Brođana molbu na ruke. Pozitivan odgovor dolazi 31. XII. 1819. i novi magistrat uvodi se 1. V. 1820. godine.¹² Konstantan pad osmanske moći na području Balkanskog poluotoka već je otprije doveo u pitanje smisao postojanja Vojne krajine čije je rasformiranje dovelo do toga da se jedan dio 1871. godine priključio ostatku Hrvatske, a preostali razvojačio. Na području Brodske pukovnije formiraju se tri kotara sa sjedištima u Garčinu, Županji i Vinkovcima.

Zakonom iz 1871. godine uređuje se pitanje gradova na teritoriju Vojne krajine. Tim zakonom bivši komuniteti među kojima je i Brod postaju gradovi.¹³ Državni arhiv u Slavonskom Brodu posjeduje „Gradski upravni red“ iz iste godine.¹⁴ Kao i u drugim komunitetima žiteljstvo je podijeljeno na dvije klase: građane i kontribuyente, od kojih su prvi imali potpuno građansko pravo i mogli su obavljati javne službe. Građansko se pravo nije nasljeđivalo, nego se stjecalo osobnom vrijednošću.¹⁵ Odušak koji donosi razvojačenje krajine nastoji se pokazati i kroz vizuru grada kada Odbor za poljepšanje grada 1871. godine donosi pravila gradnje vezana za Savski, Srednji, Široki, Srpski i Mucvanjski sokak u kojima je dozvoljeno graditi samo zidane kuće pokrivene crijepom. Iznimke može odobriti samo građevinska komisija koja daje suglasnost na plan izgradnje. Propisi gradnje posebno su usmjereni na zaštitu od požara ukoliko je kuća izgrađena od drveta. Zbog tadašnjeg načina gradnje isključivo od drveta, što je nametala vojska, najčešće ne bi stradala samo ona iz koje je požar krenuo.¹⁶ Zauzeće Bosne i Hercegovine 1878. godine, uklanjanje straha od balkanskih događanja u Vojnoj krajini, smjena bana Ivana Mažuranića koji je nastojao u sklopu svojih mogućnosti modernizirati hrvatsko društvo, dovođenje Ladislava Pejačevića nakon Mažuranićeve ostavke 1880. godine na bansku stolicu, već prije stavljena sredstva Krajiške investicione zaklade pod vlastitu kontrolu kao i pristanak Hrvatskog kraljevinskog odbora i Hrvatskog sabora na smanjenje broja zastupnika ujedinjene Hrvatske i Slavonije u Ugarskom saboru¹⁷, doveli su do toga da su Mađari pristali na ujedinjenje Vojne

¹² MARKOVIĆ 1994, 201.

¹³ BEUC 1969, 119. Marković navodi da se radi o datumu 8. VI. 1871. kada je u Brod stigao carski ukaz (MARKOVIĆ 1994, 203).

¹⁴ DASB, Vojni komunitet Brod – Slavonski Brod (1753–1881), 1781/1881, 1937/1871.

¹⁵ VRANJEŠ-ŠOLJAN 1991, 191.

¹⁶ DASB, Vojni komunitet Brod – Slavonski Brod (1753–1881), 1781/1881, 156/1871.

¹⁷ GROSS – SZABO 1992, 501.

krajine i Provincijala. Carskim manifestom od 15. VII. 1881. sjedinjena je Hrvatsko-slavonska vojna krajina s kraljevinama Hrvatskom i Slavonijom.

Prema zaključku Berlinskog kongresa Austro-Ugarska je 1878. godine dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, što će ostaviti velike posljedice na samu Bosnu i Hercegovinu i na njezino najbliže okruženje. Prekretnica u političkom, prometnom, gospodarskom i demografskom životu brodske kraja može se praktično u ovome razdoblju podvući onim trenutkom kada željeznica stiže u Brod i kada te iste 1878. godine austrougarska vojska počinje zauzimati Bosnu i Hercegovinu. U sjeni vojnih jedinica koje su krenule prema Bosni i Hercegovini krenuo je kapital i dolazak poduzetnika i radne snage. Brod kao „vrata Bosne“ postaje mjesto sjecišta posavskoga (istok – zapad) i bosanskoga (sjever – jug) prometnog smjera i kao takav je veoma pogodan za poduzetničku aktivnost. Dolazak željeznice u Brod iste godine bio je glavni preduvjet za veći gospodarski uzlet, no njezin je dolazak bio sve samo ne jednostavan posao. Borba za pravce željezničke mreže u Vojnoj krajini, a posebno u njezinu slavonsko-srijemskom dijelu, imala je svoju političku i gospodarsku pozadinu. Trasa pruge Zemun – Sisak za koju su se zalagali vojni vrhovi nije odgovarala mađarskoj vladi iz razloga što je to za njih gospodarski značilo preusmjerenje tereta s Balkana na Beč. S druge strane, politički su krugovi vidjeli opasnost učvršćivanja vojske u Vojnoj krajini, što su svakako željeli izbjeći. Iako je mađarska vlada imala planove gradnje pojedinih dionica željeznice u Vojnoj krajini, nije joj bilo stalo do gradnje cjelovitog sustava koji bi se protezao u pravcu istok – zapad, pa će tako posljednja dionica na pravcu Zemun – Zagreb biti ona između Vinkovaca i Mitrovice koja je dovršena 7. X. 1891. godine.¹⁸ Cijena izgradnje željezničke pruge Vinkovci – Brod, građene iz sredstava Krajiškog investicionog fonda, iznosila je 7.784.992 krune. Na samu izgradnju pruge utrošeno je 7.571.713 kruna, a na otkup zemljišta 213.279 kruna.¹⁹ Pruga je svojim pravcem trebala biti jedan od ogranaka mađarske mreže sa središtem u Budimpešti. U Brodu se mostom preko Save vezivala bosanska željeznica s onom na slavonskoj strani. Most je kao polustalni bio gotov u srpnju 1879. godine.²⁰ U Bosanskom Brodu bila je pretovarna stanica gdje se roba s vagona normalnog kolosijeka prebacivala na vagone uskotračne željeznice. Brod je 1. XI. 1879. spojen s Bosanskim Brodom prugom normalnog kolosijeka u dužini od 1.620 metara.²¹ Gradnjom pruge Sisak – Sunja – Brod koja je započela 1882. godine, a završila 1889. godine, Brod se povezao sa zapadnim dijelom Hrvatske, a 1891. godine sa Zemunom. Prometno povezivanje kao preduvjet za gospodarski i demografski uzlet na prijelazu stoljeća time je bilo zadovoljeno.

¹⁸ SG I. 1913, 653.

¹⁹ SG II. 1917, 479.

²⁰ SREJIĆ 1951, 118.

²¹ SG I. 1913, 653.

Iako ne ulazi u okvire ovoga rada spomenut ćemo i prvi moderni popis stanovništva koji je napravljen 1857. godine. Stanovništvo Broda je tada registrirano prema koncepciji stalnog ili rezidencijalnog stanovništva, dok je u popisima 1869, 1880. i 1890. godine registrirano prema koncepciji prisutnog stanovništva.²² Prema Korenčiću u Brodu 1857. godine živi 2.736 stanovnika. Prema listini vojnog komuniteta iz 1858. godine u Brodu je prisutno 2.826 stanovnika.²³ Popis sadrži podatke koji su skupljani kako za potrebe općeg popisa iz prethodne godine tako i za potrebe krajiške vlasti. Kao jedan od trojice članova komisije koja je obrađivala rezultate popisa bio je komunitetski pisar Lovro Zadrović.²⁴ U Brodu se prema popisu nalazi 516 objekata (14 u državnom, 3 u općinskom i 499 u privatnom vlasništvu). Ukupno 439 (71,73%) obitelji ima stan, a 173 (28,27%) su bez vlastitog smještaja. Od 2.826 prisutnih stanovnika, 2.382 (84,3%) su domicili, tj. imaju status zavičajnika, a 444 (15,7%) stanovnika su stranci, tj. nemaju status zavičajnika. U zavičajnom stanovništvu ima 1.165 (48,9%) muškaraca i 1.217 (51,1%) žena. U komunitetu tada nije bilo prisutno 130 zavičajnika, što čini 5,5% na njihov ukupan broj s tim statusom. Muško stanovništvo zbog svoje uloge u krajiškom okruženju je detaljnije obrađeno. Tako imamo podatke da se od 1.165 muškaraca zavičajnika, njih 52 nalaze na različitim službujućim funkcijama u okviru krajiških službi (vojska i uprava). Muško domicilno stanovništvo vlast dijeli na „podložne“ i „nepodložne“. Njihovi udjeli bit će prikazani u odnosu na ukupan broj muških zavičajnika. „Podložni“ se dijele na vojnu i kućnu službu. Ukupno je „podložno“ 273 (23,4%) muškarca. Sposobnih za vojnu službu koji se dijele na obvezne i izuzete ima 182 (15,6%). Od toga je zbog gospodarske aktivnosti izuzeto njih 66, a 4 zbog isluženosti. „Podložnika“ sposobnih za kućnu službu je 91 (7,8%). Oni se dijele u tri skupine. Prema starosnoj skupini od 17 do 20 godina ima ih 56 (4,8%), prema starosnoj skupini 50-60 (2,3%) godina 27, te 8 (0,7%) s lakšom duševnom manom. „Nepodložnih“ je 467 (40,1%) koji su zbog prirode stadija života spriječeni da obavljaju službu. Još su 373 (32,0%) muškarca iz nekog razloga oslobođena „svjetovnjaka i duhovnika“, što ukupno čini 840 (72,1%). Od 467 prirodno spriječenih, mlađih od 16 godina je 395 (33,9%), oni koji imaju 16 godina i više ima ih 69 (5,9%), a tjelesnu manu imaju njih 3 (0,3%). Vjersku strukturu domicila čini 2.111 (88,6%) rimokatolika, 267 (11,2%) grčko nesjedinjenih, 2 (0,1%) luterana i 2 židova (0,1%). Prema bračnom stanju i spolu, neoženjenih je muškaraca 680 (58,4%), 433 (37,2%) su oženjena, a 52 (4,5%) su udovci. Neudanih je žena 609 (50,0%), 433 (35,6%) su udane i 175 (14,4%) su udovice.

²² KORENČIĆ 1979, 9.

²³ DASB, Vojni komunitet Brod – Slavonski Brod (1753–1881), 1781/1881, kutija „Statistika“, inv. br. 98.

²⁴ Ime i prezime predsjednika komisije je nečitko, a drugi je član komisije bio Ergotić.

Prema podacima popisa iz 1869. godine, koji je tiskan u tiskari Ljudevita Gaja,²⁵ a čiji se podaci u ukupnom broju ponešto razlikuju od Korenčićevih (+18 stanovnika), grad Brod će u razdoblje krajiške tranzicije po veličini naselja s obzirom na broj kuća i stanovnika biti peti vojni komunitet po veličini. Prema tim podacima, u brodskom komunitetu u 527 kuća živi 3.380 stanovnika, 1.722 (50,9%) muškarca i 1.658 (49,1%) žena. Vjersku strukturu grada čini 2.908 (86,04%) rimokatolika, 317 (9,38%) grčko-istočno pravoslavni, 1 (0,03%) armeno-katolik, 5 (0,15%) armeno-istočno pravoslavni, 45 (1,33%) luterana, 5 (0,15%) kalvinista i 99 (2,93%) židova. Udjel onih koji znaju čitati i pisati u Brodu iznosi 47,1% što ga stavlja na četvrto mjesto. Potpuno pismeni u Brodskoj pukovnici čine 21%, dok na području Hrvatsko-slavonske krajine taj udjel čini 16%. Kako se ide prema Srijemu, stanje pismenosti je lošije, pa tako Petrovaradin ima samo 19,5% onih koji znaju čitati i pisati, ali je najveći udjel onih koji znaju samo čitati. Židovska zajednica u Brodu je druga po veličini, odmah iza one u Zemunu.

Prema popisu stanovništva iz 1880. godine grad Brod ima 4.433 stanovnika. Stanovništvo po vjeroispovijesti u postocima jest sljedeće: 83,4% katolici, 7,99% pravoslavci, 5,93% židovi, 2,59% protestanti,²⁶ te 0,09% ostali.²⁷ Proces krajiške tranzicije karakterizirat će i značajan porast židovske zajednice jer su na popisu iz 1857. godine bila samo 2 člana, 1869. godine već 99 članova, a deset godina kasnije na popisu iz 1880. godine biti će ih registrirano 270.

Prema popisu stanovništva iz 1890. godine grad Brod ima 4.938 stanovnika. Stanovništvo po vjeroispovijesti jest: 82,4% katolici, 8,9% pravoslavci, 5,8% židovi, 2,7% protestanti,²⁸ te 0,2% ostali. Stanovništvo najvećim dijelom raste mehanički, što je posebno potaknuto dolaskom austrougarske vlasti u bosanskohercegovačko područje gdje hrle mnogi koji žele profitirati ili preživjeti u novonastaloj situaciji. Dio njih ipak ostaje u Brodu ili se s vremenom iz Bosne vraća u Brod. Bosanski Brod u to doba zbog mosta i željeznice također doživljava ekspanziju. Tako prvi provedeni austrougarski popis stanovništva u BiH iz 1879. godine bilježi 231 kuću

²⁵ *Njeke znamenitije posljedice narodnog popisa i istodobno preduzetoga brojenja kućevne marve* 1870, 4. Podaci se nalaze na istome mjestu koje je navedeno u bilješci 23. Popisi se u ukupnom broju razlikuju za 18 stanovnika.

²⁶ Od toga 1,67% su pripadnici Evangeličke crkve augsburške vjeroispovijesti (luterani) i 0,92% pripadnici Evangeličke reformirane crkve (kalvinisti).

²⁷ VRANJEŠ-ŠOLJAN 2000, 253. Broj stanovnika Broda u to doba koji iznosi B. Vranješ-Šoljan točniji je od onoga kojega daje Korenčić (KORENČIĆ 1979, 646). On, naime, navodi da je Brod imao 5.066 stanovnika, spojivši podatke za grad Brod i selo Podvinje koje je u to doba imalo 633 stanovnika. Na isti je način upotrebio i ostala tri službena popisa (1857, 1869. i 1890), a u posljednji je čak uključio i podatke vezane za naselje Čaplja.

²⁸ Od toga 2% su pripadnici Evangeličke crkve augsburške vjeroispovijesti (luterani) i 0,7% pripadnici Evangeličke reformirane crkve (kalvinisti).

i 710 stanovnika, dok samo šest godina kasnije 1885. godine Bosanski Brod ima 294 kuće i 1.386 stanovnika.²⁹

III.

Broj poroda u gradu Brodu prema dostupnim izvorima vjerskih zajednica u promatranom razdoblju nalazi se unutar *Tablice 1*. Nedostaju, kako je već spomenuto, izvorni podaci pravoslavne zajednice u Brodu, pa je shodno njihovu učešću od oko 8% izvršena procjena podataka.

Ovi parametri bit će uzeti u obzir pri krajnjim izračunima kretanja stanovništva. Kod živorođenih, izvan židovske matice, u 96,9% rođenja otac je rimokatolik,

Godina	Živorodeni				Mrtvorodeni				
	Katolici, luterani, kalvinisti	Židovi	Pravoslavci (procjena)	Ukupno	Katolici, luterani, kalvinisti	Židovi	Pravoslavci (procjena)	Ukupno	Ukupno poroda
1869.	75	-	6	81	1	-	-	1	82
1870.	74	-	6	80	2	-	-	2	82
1871.	59	-	5	64	2	-	-	2	66
1872.	61	-	5	66	-	-	-	-	66
1873.	86	-	7	93	4	-	-	4	97
1874.	70	4	6	80	7	-	1	8	88
1875.	76	5	6	87	3	-	-	3	90
1876.	81	3	7	91	3	-	-	3	94
1877.	56	5	5	66	2	-	-	2	68
1878.	84	5	7	96	7	-	1	8	104
1879.	106	6	9	121	1	-	-	1	122
1880.	121	17	11	149	12	-	1	13	162
1881.	111	7	9	127	3	-	-	3	130
1882.	96	8	8	112	7	-	1	8	120
1883.	97	17	9	123	1	-	-	1	124
1884.	115	12	10	137	5	1	1	6	143
1885.	101	8	9	118	4	-	1	4	122
1886.	90	6	8	104	1	-	-	1	105
1887.	95	10	8	113	1	-	-	1	114
1888.	106	11	9	126	2	-	-	2	128
1889.	96	6	8	110	1	-	-	1	111
1890.	113	10	10	133	4	-	-	4	137
Ukupno	1.969	140	169	2.278	73	1	6	80	2.358

Tablica 1. Stanje broja poroda u gradu Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

²⁹ RUBIĆ 1953, 45.

1,9% luteran, 0,8% pravoslavac, 0,3% kalvinist i 0,1% grkokatolik. Osim što nam daju opće podatke o mjestu rođenoga, dodatna analiza se unutar lokacije može izvršiti i na mikro razini. Tako je izvršena analiza u četiri šire lokacijske skupine s obzirom na konačan ishod poroda, tj. je li dijete rođeno živo ili mrtvo. Kod najvećeg broja djece uvedena je potpuna adresa stanovanja (79%) i oni su uvršteni u prvu skupinu. Kod druge skupine poroda radi se o nepoznatoj adresi (6,6%) jer u matice nije unesen kućni broj na kojem stanuju roditelji. Tu se može raditi i o previdu svećenika (posebno kapelani znaju izostaviti adresu, pa se po drugačijem tonu tinte i rukopisu vidi da župnik intervenira naknadnim upisom) ili se radi o tek doseljenim osobama koje stanuju negdje na području grada u kakvom iznajmljenom ili napuštenom objektu bez pobliže oznake. Ostale dvije lokacije čine pustare i vinogradi građana Broda te javni i privredni objekti kao što su tvrđava, ciglane, mlinovi itd. (14,3%). Prema ukupnom rezultatu na razini promatranja, na poznatim kućnim adresama jedno mrtvorodeno dijete se rađalo na 31 živorođeno, dok se na pustarama i vinogradima jedno mrtvorodeno dijete rađalo na 12 živorođenih. Iako je statistika mrtvorodjenih u to doba diskutabilna s obzirom na prijavljivanje, brojke su ipak znakovite.

Da je Brod zahvatio veliki doseljenički val u drugoj polovici 70-ih godina 19. stoljeća, govori u prilog podatak da se oko 18,8% poroda desilo na pustarama i u vinogradima Brođana kod kojih roditelji rođene djece rade kao sluge i najamna radna snaga kao i u javnim, gradskim i privrednim objektima i da je situacija još vidljivija u matici umrlih. Tu je problem točno lociranje tih ljudi jer iako neka imanja izlaze iz granica grada, ona su uvrštena unutar gradskog kruga odakle su im bili poslodavci. Oni su se vjerojatno prema potrebi selili za poslom bilo da ga je trebalo obaviti na imanju, bilo u gradu jer se neki pojavljuju u gradu na poslodavčevoj adresi. Tako najveće brojeve rođenih pronalazimo na imanjima Benčevića, Horvata, Dimovića i Popovića. Matica rođenih bilježi pojačano prisustvo evangeličke luteranske zajednice, uglavnom podrijetlom iz Vojvodine, najviše na poslovima vrtlara i vinogradara imućnijih Brođana.³⁰ Tek u drugoj polovini 70-ih zbog novog stanovništva, koje dolazi najviše kao najamna radna snaga i željezničko osoblje, broj poroda raste i otada će njihov broj biti redovito troznamenkast. Po padu udjela poznatih gradskih adresa i pojačanim udjelima rođenih na lokacijama vezanima uz poljodjelsku, javnu i gospodarsku aktivnost početkom 70-ih godina možemo vidjeti da početkom krajiške tranzicije, tj. otvaranjem prostora u početku dolaze novi doseljenici, većinom radna snaga zaposlena u poljodjelstvu. Početak završetka krajiških tranzicijskih procesa koji možemo povezati s 1878. godinom, tj. sa zauzećem Bosne i Hercegovine i dolaskom željeznice, označio je dolazak

³⁰ Sudeći po maticama, njihov se dolazak u jednom većem broju dogodio u drugoj polovici 60-tih godina. Većinom su njemačkog podrijetla, a došli su iz vojvodanskih mjesta Stari Vrbas i Kucora.

ljudi vezanih uz željeznički sektor ali i poduzetnika na veliko kao što su trgovci koji u Brodu i novoosvojenim krajevima vide perspektivu za zaradu. Odmakom prema drugoj polovici 70-ih godina pojavljuju se prve naznake industrijske radne snage koja je većinom vezana uz proizvodnju opeke, pa tako u odnosu na druge privredne objekte kao mjesto poroda prednjače ciglane brodskih vlasnika (Baumeister, Filipović, Mušitzky, Popović) u kojima je rođeno 36 djece. U odnosu na druge ciglane, na ciglani Toffolini, koja je počela raditi 1875. godine, zabilježeno je rađanje tek jednog djeteta do kraja razdoblja istraživanja. Ciglane kao mjesto poroda se javljaju između 1878. i 1885. godine, a iza 1885. godine gotovo potpuno iščezavaju. Određeni radnici, a posebno oni vinogradarske i ciglarske struke s vremenom se javljaju na više lokacija i iskazuju veliku pokretljivost kada je u pitanju promjena radnog mjesta.³¹ Te dvije skupine obilježene su i većim udjelom određenih skupina, napose Nijemaca i Ličana među vinogradarima te Mađara i Talijana među ciglarima. Prolaskom željeznice i dolaskom njezinih službenika i radnika, kao mjesta poroda javljaju se i željeznički objekti ali i privremeni objekti koji su moguće služili smještaju radnika pri izgradnji pruge, objekata i novoga mosta preko Save prema Bosanskom Brodu (49 djece). Privremene objekte, najčešće daščare, koriste oni najsiromašniji koji su tek stigli u grad u potrazi za poslom jer si ne mogu priuštiti bolje. Dolazak novoga stanovništva u fazi velikih projekata vjerojatno je prouzročio i stanovit broj nadogradnji i pregradnji postojećih objekata kako bi se zadovoljile potrebe za smještajem stanovništva. Pojava pojačanog broja poroda djece na „radnim mjestima“ traje do 1885. godine, a kasnije postaje rjeđa pojava.

Natalitet je pozitivna komponenta prirodnog kretanja koja uz ostale uvjete djeluje na porast stanovništva jednog područja. Kako zbog nedostatka podataka o starosnoj strukturi ženske populacije, točnije rečeno o dijelu između 15 i 49 godine života nisam mogao izračunati stope fertiliteta, zanimanje je usmjereno prema izračunavanju opće stope efektivnog nataliteta, tj. broja živorođenih na 1.000 stanovnika. Stope nataliteta u gradu Brodu kreću se kao i u drugim gradskim sredinama Hrvatske toga doba. Hrvatsko društvo u to doba se još nalazi u predtranzicijskom razdoblju koje karakteriziraju visoke stope nataliteta, a kako ćemo vidjeti u maticama umrlih, i visoke stope mortaliteta iza kojih prirodni prirast najčešće ostaje negativan ili vrlo nizak. Stope su nešto niže od onih koje vladaju u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji između 1850. i 1880 godine, a najčešće se kreću između 35 i 50%.³² Kao što se može vidjeti u *Tablici 2*, sta-

³¹ Tako imam primjer ciglara Mate Stake koji nije usamljen. U navedenom ga razdoblju preko matica pronalazim na „crepari“ u Poljancima 1879. godine. Iz istoga upisa je vidljivo da je pet godina prije toga živio u mjestu Lukač kod Virovitice. Godine 1880. pronalazim ga „na ciglani Popovića“ u Brodu, a 1881. godine kao ciglara u Klokočeviku.

³² GELO 1987, 278.

nje stopa nataliteta grada Broda kao gradske sredine niže su od tih iznosa jer te stope više odgovaraju seoskoj sredini i seoskom karakteru zemlje kakva je bila Hrvatska u to doba.

Bez obzira na razliku selo i grad, veći broj djece u to doba zacijelo je za prethodnu generaciju značio sigurniju starost jer su u to doba roditelji mogli biti sigurni da će do faze kada oni trebaju postati praroditelji izgubiti polovicu svoje djece. Sedmorica brodskih obrtnika u razdoblju promatranja imali su desetero

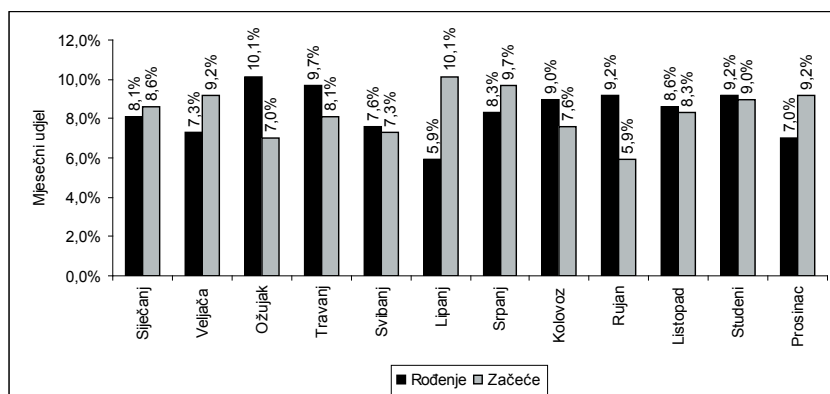
Petogodište	1871– 75.	1876–1880.	1881–1885.	1886–1890.
Stope nataliteta (‰)	20,8	24,7	26,9	24,2

Tablica 2. Prosječne opće stope efektivnog nataliteta u Brodu u razdoblju 1871–1890. godine

i više djece. Brodski trgovci i obrtnici nekim svojim potomcima namjenjuju ili nastavak djelatnosti kojom se oni bave ili ih daju u nauk obrtnicima koji nemaju muških nasljednika pa oni nastavljaju njihov posao. Vekarić zaključuje da su uz mortalitet, na prosječan broj poroda utjecali gospodarski (selo – grad) i tradicijski činitelji (čekanje muškog djeteta).³³

Analizu mjesečne raspodjele broja rođenih mogli bi još nazvati i odnosom radnog opterećenja i ritma poroda. Na mjesečne raspodjele začeca pa tako i rođenja utječe više čimbenika, no najviše utjecaja ima vrsta radne aktivnosti karakteristična za određenu sredinu. Istražujući ovu problematiku u Varaždinu i

Mjesečne raspodjele rođenja i začeca u gradu Brodu u razdoblju 1869-1890. godine

Grafikon 1. Mjesečne raspodjele rođenja i začeca u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

³³ VEKARIĆ i dr. 2000, 65.

njegovu kraju, Gabričević dolazi do zaključka da je seljak usklađivao porode s vremenskim ritmom koji su mu diktirali njegovi radovi. Morao je uskladiti potrebu za potomstvom i prisustvo žene kao dio nezamjenjive radne snage na polju. Gradsko stanovništvo koje je imalo drugačiji tip izvora prihoda nije moralo voditi brigu na taj način.³⁴ No u pojedinim periodima dolazak novih stanovnika okrenutih više poljodjelstvu zna obrnuti karakter mjesečnih podjela. Situacija s mjesečnim raspodjelama rođenih u gradu Brodu vidljiva je u *Grafikonu 1*. Lipanj se javlja kao mjesec s najmanje poroda, dok ih je najviše u ožujku. Broj začeca više se odgađa u jesenskom razdoblju kada se skida ljetina u odnosu na rano proljetno razdoblje koje karakterizira priprema zemlje i sjetva. Kada uzmemo na uvid stanje *Grafikona 1*, koji prati i začeca, moći ćemo vidjeti da se najniži broj začeca ostvaruje u ožujku i rujnu. Ove razlike još su vidljivije kod okolnih seoskih sredina kao što su vinogradarsko Brodsko Brdo ili Trnjanska satnija/općina. Vidljivo je postojanje neke kasno proljetne stanke u kojima su prvi grubi i najteži radovi na polju – oranja, sijanja i sadnje – dovršeni što se posebno očituje kod vinogradara čija krivulja u tom razdoblju dostiže najviše iznose. Kod ratara je ona nešto blaža jer njih očekuju lipanj i srpanj, faza žetve žitarica i sjenokoša u kojima se ljetina nastoji što prije i kvalitetnije zbrinuti u utrci s kišnim vremenom. Razdoblje začeca ruši se prema jeseni, razdoblju obiranja i spremanja plodova. Smanjivanjem poljodjelskih aktivnosti diže se i broj začeca kako odmiču zimski mjeseci. Doba obiranja grožđa u vinogradu u jesenskom razdoblju ima više utjecaja na pad broja začeca u odnosu na ubiranje ljetine s polja.

Krivulja koja predočava stanje grada Broda smirenija je s manje oscilacija u mjesečnom rasporedu, što je rezultat gospodarske strukture stanovništva koje ne ovisi u tolikoj mjeri o zemlji, biljnim bolestima i vremenskim prilikama. Ipak, ni ta obrtničko-trgovačka i vojnička enklava u „seljačkom moru“ ne može ostati svijet za sebe jer se u svojim mjesečnim maksimumima i minimumima ne razlikuje puno od svoje okolice. Ako bi idealan prosjek raspodjele začeca i rođenja bio 8,33% po svakome mjesecu – tj. ako isključimo bilo kakav poseban utjecaj po načelu oduzimanja razlike od zamišljenoga idealnog prosjeka i stvarnoga udjela pojedinoga mjeseca te sagledavanja do razlike odstupanja (+/- 1%) od zadanoga idealnog omjera – dolazi se do zaključka da grad Brod u 8 mjeseci zadovoljava taj kriterij, a vinogradarsko Brodsko Brdo u 4 mjeseca. Dobiveni pokazatelji najviše ukazuju na profesiju kao glavni čimbenik takve raspodjele na tome području u promatranom vremenu.

Varijacije broja začeca po mjesecima koje se pravilno javljaju u određenim sredinama, ovisе u prvom redu o trima činiteljima: opsegu posla (doba radova i doba dokolice), o sezonskim varijacijama seksualnih poriva (doba seksualnog buđenja u proljeće) i o društvenim pravilima (doba posta i doba karnevala). Ve-

³⁴ GABRIČEVIĆ 2002, 154.

karić također primjećuje da su na kretanje začeca posredno djelovale i crkvene zabrane.³⁵ Dakako na oscilacije same pojave utjecat će i čitav niz činitelja: od meteoroloških prilika³⁶ do sezonskih epidemija koje negativno utječu na plodnost.³⁷ Navedeno je sezonsko kretanje broja rođenih imalo tu prednost da su se djeca najviše rađala u proljeće – u razdoblju manje zauzetosti žena poljoprivrednim radovima – a proljeće je razdoblje čestih infekcija dišnih putova. Jesenski se maksimum broja rođenih objašnjava pomoću dviju kulturno-povijesnih varijabli: sezonskim maksimumom sklapanja brakova i slavljenjem božićnih i novogodišnjih blagdana. Ako je sezonski maksimum sklapanja brakova u jesen, te ako nadalje pretpostavimo da se u više od polovice brakova dijete začne u tijeku prva dva mjeseca nakon sklapanja braka objasnili smo jesenski maksimum. Istraživanja su pokazala da je broj rođenih općenito visoko koreliran s brojem sklopljenih brakova, posebice sklopljenih po prvi put, ili pak da su samo sezonska kolebanja prvorodne djece pod utjecajem sezonskog kolebanja vjenčanja. Nestajanjem izrazitijega jesenskog maksimuma vjenčanja, primjerice u Francuskoj, nestaje i jesenski maksimum broja rođenih.³⁸

Broj vjenčanja najveći je u studenome, posebno u seoskim sredinama, pa bi bilo očekivati i da je velik broj začeca u prosincu rezultat prve ili produžene bračne noći. Prema istraživanju koje sam napravio s ciljanom skupinom od 455 brakova, a koji su sklopljeni prvi put između 1856–1865. na području Trnjanske satnije/općine, utjecaj tog parametra čini da je u 2,6% brakova prvorodeno dijete začeto u tom periodu. Također prema istraživanju ciljane skupine, u 12,1% brakova prvorodeno dijete je začeto u vremenskom razdoblju od 3 mjeseca nakon sklopljenog braka. Predbračnih je začeca bilo 2,6%, a 13,9% prvih brakova nema djecu bilo da je razlog rana smrt jednog od partnera ili partneri hotimično ili zbog reproduktivnih teškoća doživljavaju kraj fertilnog razdoblja bez djece. Iznad 3 mjeseca od sklapanja braka, ako to razdoblje okarakteriziramo kao razdoblje odgođenog začeca ili teškoća u začecu, rođeno je 68,8% prvorodne djece. Ako uzmemo u obzir navedeno, smatram da bi visoki brojevi začeca u prosincu mogli biti najviše rezultat zimskog zamiranja radnih aktivnosti i blagdanskog opuštanja.

Već je poznato da općenito dolazi na svijet više muške u odnosu na žensku djecu. Godišta u kojima prevladava određeni spol izmjenjuju se bez naočigled nekog posebnog smisla, no priroda tomu vjerojatno ima neki svoj dubinski i dobro skriven razlog. Bez obzira na te izmjene, primijeti se da ipak u najvećem dijelu

³⁵ VEKARIĆ i dr. 2000, 84.

³⁶ Prema istraživanju Jacquesa Vorangera (VORANGER 1953, 102; VEKARIĆ i dr. 2000, 84) „postojala je negativna korelacija između ljetne temperature i nataliteta slijedećeg proljeća“

³⁷ ČAPO 1993, 124.

³⁸ ČAPO 1993, 124.

godina dominiraju muška djeca. U gradu Brodu muška djeca prevladavaju u 82% godišta. U razdoblju od 1869. do 1890. godine u gradu Brodu rodilo se 6,2% više muške djece. Promatrajući situaciju na makro razini, utvrđeno je da u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji od 1874. do 1890. godine u nijednom godištu nije zabilježeno rađanje više ženske djece, a za navedeno razdoblje razlika iznosi 2,6% više muške djece. Slika spolne razdiobe živorođenih i mrtvorodenih za navedene cjeline s podacima po petogodištima može se vidjeti unutar *Tablice 3*.

U razdoblju od 1869. do 1890. godine u brodskim je maticama krštenih evidentirano 74 mrtvorodeno dijete, od toga 45 dječaka i 29 djevojčica. Spolna razlika tu iznosi 21,6% u korist muške populacije i prilično je visoka osobito kada je usporedimo sa stanjem na razini kraljevina Hrvatske i Slavonije jer se muška

Razdoblje	Brod			
	Živorodeni		Mrtvorodeni	
	Više muške djece (+) Više ženske djece (-)	Broj muške djece na 1.000 ženske djece	Više muške djece (+) Više ženske djece (-)	Broj muške djece na 1.000 ženske djece
1871–1875.	4,7%	1.099	0,0%	1.000
1876–1880.	6,2%	1.132	20,0%	1.500
1881–1885.	6,6%	1.142	33,3%	2.000
1886–1890.	5,0%	1.105	33,3%	2.000
1871–1890.	5,7%	1.121	21,1%	1.536

Razdoblje	Kraljevine Hrvatska i Slavonija			
	Živorodeni		Mrtvorodeni	
	Više muške djece (+) Više ženske djece (-)	Broj muške djece na 1.000 ženske djece	Više muške djece (+) Više ženske djece (-)	Broj muške djece na 1.000 ženske djece
1874–1880.	2,50%	1.051	14,30%	1.335
1881–1885.	2,90%	1.061	11,90%	1.271
1886–1890.	2,50%	1.051	10,70%	1.240
1874–1890.	2,60%	1.054	12,30%	1.281

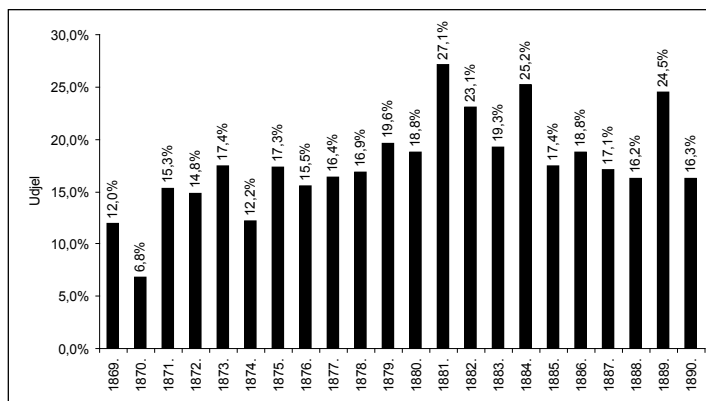
Tablica 3. Raspodjela živorođenih i mrtvorodenih po spolu u Brodu u razdoblju 1871–1890. godine te u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji 1874–1890. godine³⁹

³⁹ SG I. 1913, 180.

populacija u razdoblju 1874–1890. pokazuje u prednosti u odnosu na žensku populaciju i to između 8,8% i 17,9%. Rezultati su precizniji zbog velikog uzorka, a kao prosjek za promatrano se razdoblje javlja razlika od 12,3% u korist prisutnosti muške mrtvorodne djece. Prema Serdaru radi se o mehanizmu u kojem se višak djece kompenzira jačim mortalitetom dječaka u prvoj godini života i općenito većim mortalitetom muških.⁴⁰

Člankom 138. *Općega austrijskoga građanskog zakona* od 29. studenog 1852. definira se pojam zakonitog djeteta u kojem piše: „Uzima se, da su rođena u ženidbi ona djeca, koju je rodila zakonita žena sedmog mjeseca poslije sklopljene ženidbe ili desetog mjeseca poslije smrti muža ili poslije konačnog razrješenja sveze ženidbene“.⁴¹ Zakonodavac je svoj diskriminirajući stav prema nezakonitoj djeci iskazao kroz članak 165. istoga zakona u kojem stoji: „Djeca nezakonita isključena su uopće od prava porodice i rodbine; ona ne imaju prava ni na ime očeve porodice, ni na plemstvo, grb i na druga preimućva roditelja; ona nose prezime matere“.⁴² Bez obzira što članak 138. na prvi pogled jasno odjeljuje pojam zakonitog i nezakonitog djeteta, sudska praksa donosi primjere u kojima je vidljivo da je dio svećenika taj problem shvaćao ponaosob. U pitanju su porodi u kojima je majka rodila dijete u vremenu kraćem nego što bi trebalo biti nakon vjenčanja, tj. radi se o predbračnom začeću. Pojedini svećenici su znali upisati dijete kao nezakonito, ignorirajući priznanje oca koji je dijete priznao kao svoje. Ta se problematika može se sagledati na godišnjim razinama (*Grafikon 2*).

Ukoliko je otac koji je ušao u braku s majkom djeteta sumnjao u zakonitost djeteta koje rođeno sedam mjeseci nakon sklapanja braka, morao je tu situaciju prijaviti sudu najdulje u roku tri mjeseca. Ukoliko to ne bi uradio, šutnja bi se smatrala pristankom te je dijete moralo biti u matice upisano kao zakonito. U

Grafikon 2. Udjeli nezakonito rođene djece u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

⁴⁰ SERDAR 1950, 57; GABRIČEVIĆ 2002, 153.

⁴¹ LANOVIĆ 1908, 267. (Opći austrijski građanski zakon od 29. XI. 1852, § 138).

⁴² LANOVIĆ 1908, 270.

kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju od 1874. do 1890. godine, broj živorođenih nezakonitih raste gotovo iz godine u godinu, pa tako njihov udjel u ukupnom broju živorođenih u 1874. godini iznosi 4,2% dok se u 1890. godini kreće 6,2%. Udjeli nezakonite djece konstantno se penju krajiškim otvaranjem na početku 70-ih. Broj nezakonite djece raste kako na mjestima s najamnom radnom snagom, tako i na stabilnim adresama koje simboliziraju određenu obiteljsku i općeživotnu sredenost. Brodske služavke i najamnice najčešće su majke nezakonite djece, ali je tu i mlađa udovička populacija te neke djevojke iz brodskih obrtničkih obitelji kojima je otac najčešće već bio umro. Posljednje dvije populacije su često materijalno dobro osigurane nakon muževe ili očeve smrti, što se može vidjeti po navodu da žive od rente, tj. od najma prostora za stanovanje ili poslovanje. U maticama ih nazivaju „posebnicama“ i njihovo se prisustvo primijeti posebno u zadnjim petogodištima razdoblja istraživanja kada Brod doživljava svoj gospodarski napredak. Udjeli nezakonito rođene djece u brodskoj seoskoj okolici, moglo bi se kazati, da su na granici incidenta (najviše 6% na godinu). Zbog velikog priljeva radne snage u toku 70-ih a i kasnije te zbog vojske koja je u gradu stacionirana zbog zauzeća Bosne i Hercegovine 1878. godine, u gradu Brodu rađa se u pojedinim godištima gotovo četvrtina nezakonite djece. Židovska matica bilježi pojavu samo dvoje nezakonito rođene djece (1,4%). Prema spolnosti grad se razlikuje u odnosu na selo, a ishodište mu je u boljem materijalnom položaju gradske žene i ljudskog okruženja koje je s povećanjem broja stanovnika iz godine u godinu sve veće i otuđenije. Pritisak koji je na majku nezakonitog djeteta izazivalo socijalno i ekonomsko okruženje možemo sagledati kroz podatak da je u gradu Brodu svako treće mrtvorodeno dijete ujedno bilo i nezakonito dijete. Tko su bili mogući očevi? Kada su pitanju služavke sumnja je često padala na poslodavca, ali je Brod, posebno 1878. godine, pun vojske kojoj je Brod i okolica polazni položaj za napredovanje i uspostavu vlasti u Bosni i Hercegovini. Veliki a možda i najveći udjel zapravo ima ogromna radna snaga koja se slila u Brod u potrazi za poslom. Premošćivanje Save, stalni radovi u Bosni na proširenju i unaprjeđenju željezničke mreže kao i drugi poslovi vezani uz Brod i bosansko područje dovode najamnu i stručnu stranu radnu snagu koja je deficitarna na svim novim projektima. Posebno se ističe velik broj Talijana, najvećim dijelom građevinskih radnika i ciglara. Osim što broj nezakonite djece raste i među domicilima, njihov će broj najviše rasti s priljevom novog stanovništva. Kako okolina gleda na situaciju s nezakonitom djecom, izbjegava li takve situacije? Kroz kumstva s nezakonitom djecom možemo vidjeti da glave obitelji takva kumstva više prepuštaju ženama i populaciji izvan braka.

Najčešći su pratitelji tih majki siromaštvo, slabo ili nikakvo obrazovanje te nedostatak potpore najbližih i okoline. Neke od tih najčešće teških sudbina ipak dožive sretan kraj jer se dio djece ipak na kraju ozakonjuje udajom majke i sve-

ćenici u rubrici zakonitosti djeteta prekrize slova koja negiraju njihovu zakonitost uz nadopunu po kojoj je osnovi došlo do promjene stanja.

Mrtvorodenim djetetom smatra se dijete koje je rođeno, odnosno odvojeno od tijela majke bez ikakvih znakova života, a nošeno je duže od 28 tjedana.⁴³ S unosom mrtvorodenih u katoličke matice krštenih i umrlih bilo je problema, no dolaskom na župu župnika Florijana Latkovića situacija se nešto poboljšava jer se i oni uglavnom uvode u obje matice. No, da će problem njihova unosa prijeći i u 20. stoljeće, vidi se po donošenju naredbe Zemaljske vlade o imatrikulaciji mrtvorodne djece koju je 29. ožujka 1911. godine potpisao ban Tomašić.⁴⁴

Raspodjela broja umrlih u gradu Brodu prema dostupnim izvorima vjerskih zajednica u promatranom razdoblju se nalazi unutar *Tablice 4*. Nedostatak podataka vezanih uz pravoslavnu zajednicu riješen je procjenom kao i u slučaju matice rođenih tako da se uzelo u obzir njihovo učešće u vjerskoj strukturi stanovništva.

Godina	Katolička matica umrlih						Židovska matica umrlih	Pravoslavci	Ukupno
	Rimokatolici	Luterani	Kalvinisti	Ostali	Nepoznato	Ukupno	Židovi	(Procjena)	
1869.	74	2	-	-	-	76	-	6	82
1870.	112	1	-	-	-	113	-	9	122
1871.	110	1	1	1	-	113	-	9	122
1872.	116	2	1	-	-	119	-	10	129
1873.	105	1	-	-	-	106	-	8	114
1874.	115	2	-	-	-	117	2	10	129
1875.	78	2	-	-	1	81	1	7	89
1876.	95	5	-	-	-	100	3	8	111
1877.	89	1	-	-	-	90	-	7	97
1878.	127	2	-	-	4	133	3	11	147
1879.	274	5	2	-	9	290	9	24	323
1880.	116	-	1	-	2	119	4	10	133
1881.	87	-	-	-	-	87	2	7	96
1882.	81	4	-	1	1	87	3	7	97
1883.	115	1	1	-	-	117	7	10	134
1884.	91	-	-	-	-	91	1	7	99
1885.	60	-	-	-	-	60	3	5	68
1886.	79	-	-	-	-	79	2	6	87
1887.	90	-	-	-	-	90	4	8	102
1888.	91	-	-	-	-	91	3	8	102
1889.	95	2	1	-	-	98	5	8	111
1890.	111	-	1	-	-	112	6	9	127
Ukupno	2311	31	8	2	17	2369	58	194	2621

Tablica 4. Stanje broja umrlih u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

⁴³ FŽS 1975, 7.

⁴⁴ VRANJEŠ-ŠOLJAN 2007, 97.

Uz udar boginja 1873/1874. godine, na broj umrlih tijekom 70-ih najveći je utjecaj ostavila novopridošla, većinom privremena radna snaga. Vrhunac umrlih čini 1879. godina u kojoj austrougarska vlast izgradnjom mosta preko Save i željezničkim spojem s bosanskom uskotračnom željeznicom nastoji što brže preko Broda spojiti novoosvojene krajeve u Bosni s ostatkom Monarhije. Ako se pogleda samo struktura umrlih po zanimanju, može se primijetiti da je te godine umrlo 17% obrtnika i stručnih majstora, 26% osoba vezanih uz promet (kočijaši) i 30% nadničara registriranih u matici umrlih, što može govoriti o obujmu radova koji su se u toj godini obavljali u Brodu.

Nezdravi i nehygienjski uvjeti uvjetovali su da je svaki tada peti registrirani umro od tifusa. Broj umrlih je u opadaju iza 1880. godine jer je očito po završetku radova jedan dio privremenih naseljenika napustio područje. Radna snaga koja je došla raditi u Brod privatno ili u sklopu javnih radova po završetku radova najviše je umirala tijekom 1878, 1879. i 1880. godine, u godinama kada se temeljito izmijenila geopolitička i prometna uloga Broda. Samo 1879. godine na pustarama Brođana te u javnim i gospodarskim objektima umrlo je 48% umrlih od ukupnog broja umrlog stanovništva u toj godini.

Razdoblje	Prvotna produkcija		Obrtna industrija		Trgovina i „vjerestvo“		Promet		Javne službe i slobodna zvanja		Obrambena snaga		Nadničari bez pobliže oznake		Kućna služinčad		Posebnici i umirovljenici		Ostali		Ukupno	
	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)
1871-1875.	6	3,2	76	41,1	2	1,1	6	3,2	10	5,4	-	-	27	14,6	14	7,6	10	5,4	34	18,4	185	100
1876-1880.	11	3,1	120	33,4	8	2,2	24	6,7	10	2,8	-	-	129	35,9	13	3,6	15	4,2	29	8,1	359	100
1881-1885.	6	4,2	65	45,8	3	2,1	6	4,2	9	6,3	2	1,4	26	18,3	4	2,8	4	2,8	17	12,0	142	100
1886-1890.	5	2,0	58	22,9	11	4,3	3	1,2	9	3,6	1	0,4	26	10,3	6	2,4	8	3,2	126	49,8	253	100
Ukupno	28	3,0	319	34,0	24	2,6	39	4,2	38	4,0	3	0,3	208	22,2	37	3,9	37	3,9	206	21,9	939	100

Tablica 5. Struktura umrlih s formiranim zanimanjem u Brodu u razdoblju 1871-1890. godine

Struktura umrlih s formiranim zanimanjem po petogodištima nalazi se unutar tablice 5. prema glavnim skupinama zanimanja kako ih je upotrebljavao Kraljevski zemaljski statistički ured u svojim Godišnjacima I. i II.

Grupiranje uzroka smrti po skupinama načinjeno je na temelju dva izvora razvrstavanja. To su Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema (Deseta revizija)⁴⁵ te Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. Kako je vidljivo iz Tablice 6, najveći broj registriranih umro je od zaraznih bolesti i bolesti dišnog sustava. Ta brojka bi mogla biti i veća jer je kod 18,7% umrlih uzrok smrti objašnjen na neki uopćen način kao što su groznica ili slabost. U tim bi se bolestima mogao nalaziti jedan dio umrlih od malarije koja se u maticama

⁴⁵ MKB-X. 1994

Skupine bolesti prema X. reviziji i statističkim godišnjacima Kraljevskoga zemaljskoga statističkog ureda									
Razdoblje	Opći simptomi i znakovi	Infekcijske bolesti	Pogubne novotvorine	Bolesti ustrojstva tijela	Bolesti živčevlja	Bolesti srca i žila	Bolesti dišnih putova	Bolesti dišnih putova	Ukupno
1869–1890.	454 18,7%	547 22,5%	31 1,3%	1 0,04%	396 16,3%	105 4,3%	506 20,8%	223 9,2%	
Razdoblje	Bolesti močila	Bolesti spolovila	Bolesti roditelja	Bolesti kosti	Bolesti kože	Silovita smrt	Neuglavljene uzroci smrti	2427 100,0%	
1869–1890.	15 0,6%	1 0,04%	16 0,7%	1 0,04%	1 0,04%	62 2,6%	68 2,8%		

Tablica 6. Struktura umrlih prema uzroku smrti u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

kao uzrok smrti spominje veoma malo.

Stope mortaliteta se u predtranzicijskom razdoblju kreću između 30-40%, što prirodnom prirastu ne ostavlja nekakav prostor da bi bio veći. No situacija se drastično mijenja u dva zadnja petogodišta kada se stope postaju znatno manje. Stanje mortaliteta je vidljivo u *Tablici 7*.

Situacija se u 80-tim godinama popravila jer se nešto smanjio dotok privreme-

Petogodište	1871–1875.	1876–1880.	1881–1885.	1886–1890.
Stope mortaliteta (%)	31,0	38,5	21,7	21,9

Tablica 7. Prosječne opće stope mortaliteta u Brodu u razdoblju 1871–1890. godine

nog stanovništva, a najveći prilog smanjenju stopa mortaliteta desio se zapravo na globalnoj razini kada je došlo do opće promjene u visini stopa mortaliteta odraslih osoba. Mortalitet po spolu između ostalih pripada krugu specifičnih stopa mortaliteta. Već je iz prvih doticaja s istraživanjem vidljivo da je mortalitet viši kod muškoga nego kod ženskoga stanovništva, a razlika je posebno evidentna kada su u pitanju dojenčad i populacija iznad 50 godina. U nekim razdobljima zna i ženski mortalitet biti viši, što najviše ovisi o smrtnosti žena pri porodu, pa mortalitet žena u fazi između 20. i 39. godine zna biti viši nego kod muškaraca.

Mortalitet dojenčadi pokazuje učestalost umiranja djece tijekom prve godine života.⁴⁶ U *Tablici 8*. vidljiva je klasifikacija ovog tipa mortaliteta u tri skupine u kojima putem starosti djeteta nastojimo otkriti grupe uzroka smrti.

Prvu grupu čine tzv. endogeni uzroci smrti koji prevladavaju u razdoblju neonatalne smrtnosti, a posebno tijekom prvih 6 dana života dojenčeta. Oni su uvjetovani fiziološki i odnose se na razne organske smetnje kao što su prerani porod, povrede pri porodu i slično. Drugu grupu uzroka mortaliteta čine tzv. egzogeni uzroci smrti

⁴⁶ WERTHEIMER-BALETIĆ 1973, 162.

Petogodište	Rani neonatalni mortalitet (do 6 dana)		Kasni neonatalni mortalitet (od 7 do 28 dana)		Postneonatalni mortalitet (od 29 do 365 dana)		Ukupno		Stope mortaliteta dojenčadi
	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	(‰)
1871–1875.	23	24,5	13	13,8	58	61,7	94	100	254,1
1876–1880.	25	18,9	28	21,2	79	59,8	132	100	268,3
1881–1885.	16	11,9	33	24,6	85	63,4	134	100	229,1
1886–1890.	18	13,8	32	24,6	80	61,5	130	100	233,8

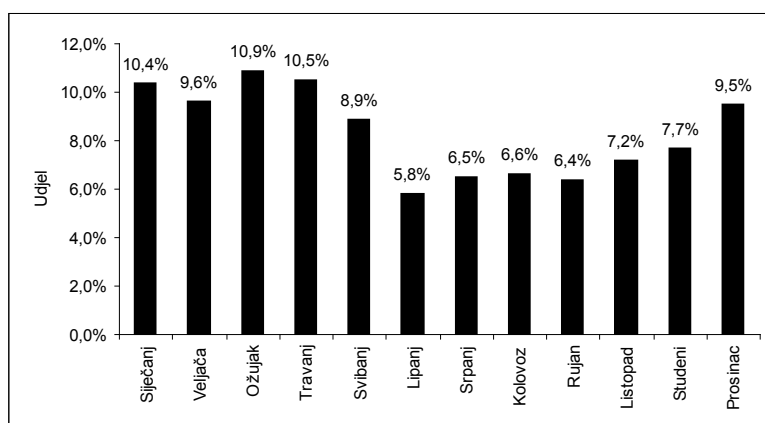
Tablica 8. Mortalitet dojenčadi u Brodu u razdoblju 1871–1890. godine

koji dominiraju u razdoblju postneonatalne smrtnosti u koju ulaze socio-ekonomski, a posebno higijensko-zdravstveni uvjeti života dojenčeta i njegove obitelji. Iz tablice je vidljivo da skupina egzogenih čimbenika uvelike dominira nad endogenima.

U 70-im godinama prošlog stoljeća stopa mortaliteta dojenčadi u Europi varirala je od 100‰ u Norveškoj, 130‰ u Švedskoj, 150‰ u Engleskoj i Walesu, 220‰ u Italiji sve do 300‰ u južnoj Njemačkoj.⁴⁷ Iz europskih odnosa je vidljivo da je gospodarski i društveni razvoj utjecao na smanjenje stope mortaliteta dojenčadi u pojedinim zemljama i da je ta stopa jedan od pokazatelja civilizacijskoga dosega nekog područja.

Kao što raspored mjeseci u godini ostavlja trag u maticama krštenih (ritam radova u polju) i vjenčanih (crkvene zabrane), isto tako ostavlja i u maticama umrlih (udari pojedinih zaraznih bolesti). Zanimanje kojim se umrla osoba bavila, način prehrane, higijenski uvjeti i stupanj društvenog razvitka uz utjecaj klime i reljefa općenito neki su od čimbenika koji mogu značajno utjecati na postanak i razvoj bolesti a time i na prirodno neizbježnu smrtnost.

Unutar *Grafikona 3*, u kojem je prezentirana mjesečna raspodjela umrlih, vidljiv je zimski i ranoproljetni maksimum u ukupnom broju umrlih te ljetni minimum. Veći udio „ljetnih podataka“ u pojedinim godištimaj najviše se povezuje

Grafikon 3. Mjesečne raspodjele umrlih u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

⁴⁷ WERTHEIMER-BALETIĆ 1973, 163.

Dobna skupina	Mjeseci												Godine										Nepoznato	Ukupno
	<1	1-11	1-4	5-6	7-9	10-14	15-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80-89	90-99	≥100								
ukupno	228	300	233	60	46	42	84	222	259	272	236	205	151	68	10	2	9	2.427						
Udjel (%)	9,4	12,4	9,6	2,5	1,9	1,7	3,5	9,1	10,7	11,2	9,7	8,4	6,2	2,8	0,4	0,1	0,4	100						

Tablica 9. Dobna struktura umrlih u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

s udarima crijevnih zaraznih bolesti. Zimsko i ranoproljetno vrijeme rezervirano je za bolesti dišnih putova ali i većinu zaraznih bolesti. Od tuberkuloze i ospica ljudi najviše umiru između od prosinca do travnja, a od tifusa i šarlaha između veljače i svibnja. Situaciju s brodskom dobnom strukturom umrlih možemo vidjeti unutar *Tablice 9*.

Civilizacijski doseg na kojem se vidi koliko je razina materijalne moći i društvene svijesti otišla naprijed jest smanjenje smrtnosti osjetljivih skupina kao što su predfertilni kontingent i ženski fertilni kontingent. No predočeni rezultati pokazuju nepovoljno stanje. Stanovnici Broda od oslobođenja od Osmanlija imaju vrlo kvalitetnu zdravstvenu zaštitu koja se mogla u tom prostoru i vremenu dobiti (kirurzi, ljekarnici, primaljska služba, gradski fizikat), pa je ta slika i nešto blaža u odnosu na brodsku seosku okolicu. Sam slijed povijesnih događanja je također mogao dijelom dovesti do takve slike jer, primjerice, kod 58 umrlih pripadnika židovske zajednice, predfertilni kontingent je zastupljen s 56%, dok je kod katolika 36%. U dojenačkim i najranijim dječjim skupinama većinom umiru muška djeca, a odnosi počinju varirati iza pete godine života kada više umiru ženska djeca. Taj se odnos kroz maloljetnu dob i gotovo sve do četrdesete godine života zadržava na strani žena. Kada se promatra dob umrlih između dvadesete i četrdesete godine, mogli bismo kazati da grad Brod u ovim skupinama s velikim učešćem muškoga stanovništva pokazuje „iskrivljenu sliku“ koja je nastala kao posljedica migracijskih kretanja i lošeg standarda življenja radne snage pristigle najviše u fazi javnih radova, a napose u jeku zauzeća Bosne i Hercegovine. Između četrdesete i šezdesete godine života umiru više muškarci, a uzrok prevage najčešće su nezgode na radu. U dobnim skupinama iznad 60 godina većinom su zastupljene žene. Nepoznata dob umrloga najviše je obilježje muškaraca koji dolaze iz okolnih i daljih područja u potrazi za poslom. Najčešće se pronalaze kao utopljenici ili kao smrznuti. Prosječna starost umrlih u Brodu u to je doba 29,2 godine (muškarci 28,7 i žene 29,6). Dob umrlih građana je otprilike na razini koju pronalazimo u sjevernoj Hrvatskoj sredinom 19. stoljeća gdje muškarci žive oko 28,7 godina kao i žene.⁴⁸

Za demografske analize neizbježno je i dotaknuti se pitanja vezanih uz sklapanja brakova, pa bi prema dostupnim podacima vjerskih zajednica i procjene pravoslavne zajednice slika stanja na godišnjim razinama bi izgledala kao u *Tablici 10*.

⁴⁸ GABRIČEVIĆ 2002, 203.

Godina	Kатоличка matrica vjenčanih						Židovska matrica vjenčanih						Pravoslavci	Ukupno
	Momak - Djevojka	Momak - Udovica	Udovac - Djevojka	Udovac - Udovica	Ukupno	Momak - Djevojka	Momak - Udovica	Udovac - Djevojka	Udovac - Udovica	Razveden - Djevojka	Ukupno			
1869.	19	3	6	1	29	-	-	-	-	-	-	2	31	
1870.	12	1	4	1	18	-	-	-	-	-	-	1	19	
1871.	12	3	4	-	19	-	-	-	-	-	-	2	21	
1872.	12	3	8	2	25	-	-	-	-	-	-	2	27	
1873.	10	2	7	3	22	-	-	-	-	-	-	2	24	
1874.	10	1	4	3	18	1	-	-	-	-	1	2	21	
1875.	12	1	4	-	17	-	-	-	-	-	-	1	18	
1876.	14	4	1	-	19	1	-	1	-	-	2	2	23	
1877.	8	2	2	2	14	-	-	-	-	-	-	1	15	
1878.	9	1	3	3	16	-	-	-	1	-	1	1	18	
1879.	19	5	3	1	28	1	-	-	-	-	1	2	31	
1880.	12	1	1	-	14	3	1	-	-	-	4	1	19	
1881.	15	1	1	1	18	2	-	-	-	-	2	2	22	
1882.	19	1	3	1	24	1	1	-	1	-	3	2	29	
1883.	27	2	3	-	32	1	-	-	2	-	3	3	38	
1884.	20	3	2	2	27	-	-	-	-	-	-	2	29	
1885.	23	2	5	1	31	3	-	1	-	-	4	3	38	
1886.	32	3	1	1	37	-	-	-	-	-	-	3	40	
1887.	18	-	3	3	24	-	-	-	1	-	1	2	27	
1888.	25	2	3	1	31	2	1	-	-	-	3	3	37	
1889.	32	3	3	3	41	2	-	-	-	-	2	3	46	
1890.	25	6	6	5	42	6	-	-	-	1	7	4	53	
Ukupno	385	50	77	34	546	23	3	2	5	1	34	46	626	

Tablica 10. Raspodjela broja vjenčanja s obzirom na predbračni status partnera u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

Pri uvrštavanju u ove analize trebalo je da partneri ili jedno od njih ima brodsku adresu prebivališta. Vjenčanje se redovito obavljalo u domicilnoj župi nevjeste, a izuzetak od tog pravila mogli su činiti dolazak iz udaljenog mjesta, neki oblik tadašnje društvene neprihvatljivosti (npr. predbračna trudnoća), nevjestino siromaštvo, izbivanje župnika ili neki drugi razlog. U brodskoj župi sv. Stjepana Kralja između 1869. i 1890. godine sklopljeno je 546 brakova u kojima je barem jedan od partnera imao prebivalište u gradu Brodu. Također se može primijetiti u odnosu na prethodno dvije obrađene matice, nedostatak ženika koji prebivaju na pustarama i vinogradima građana Broda koje zatječemo u prethodnim maticama. Taj nam nedostatak podataka može ukazati to da je populacija koja je tamo prebivala većinom bila u braku ali i besperspektivnost i „slabu bračnu konkurentnost“ onih izvan braka. Koliko je nastojanje da se brak sklopi unutar samoga Broda, govori podatak da u 75% sklopljenih brakova i ženik i nevjesta imaju prebivalište u Brodu. Slaba potraga za ženama na selu je najčešće upućena prema „najboljim prilikama“ između djevojaka i udovica koje se tamo nalaze. To su najčešće kćeri ili udovice gostioničara, trgovaca i upravnih službenika. Pad udjela brakova u najvećoj skupini gdje se nalaze partneri koji dotada nisu bili u braku ovisio je najviše o kriznom mortalitetu (velik broj mladih udovaca ili udovica) i migracijskom procesu (dolazak nove mlade radne snage). Talijanski povjesničar i demograf Livio Bacci navodi da 7–8 vjenčanja na 1.000 stanovnika čini općenito normalnu razinu nupcijaliteta.⁴⁹ Shodno tom razmišljanju moglo bi se kazati da se stopa nupcijaliteta u gradu Brodu kreće oko normalne razine i da je njezin prosjek u razdoblju istraživanja oko 6,5%. U civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1875–1880. stopa se kreće od 7,31 do 9,75%. Zajedno s Vojnom krajinom čini da je broj udanih i oženjenih iznad prosjeka Monarhije.⁵⁰ Situaciju sa stopama nupcijaliteta po petogodištima za grad Brod možemo vidjeti u *Tablici 11*. Visina stopa u gradu Brodu odgovara gradskim sredinama, pa su tako stope nupcijaliteta u Varaždinu na prijelazu iz prve u drugu polovinu 19. stoljeća slične onim brodskima (između 7 i 10%).⁵¹

Petogodište	1871–1875.	1876–1880.	1881–1885.	1886–1890.
Stope nupcijaliteta (%)	5,9	5,0	6,8	8,4

Tablica 11. Prosječne stope nupcijaliteta u Brodu u razdoblju 1871–1890. godine

⁴⁹ BERTOŠA 2003, 87. Nije navedeno iz kojeg je djela podatak prenesen.

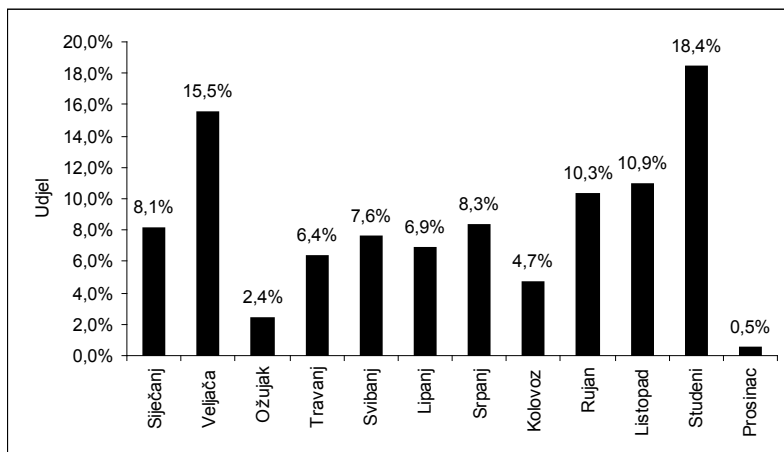
⁵⁰ GROSS – SZABO 1992, 25.

⁵¹ GABRIČEVIĆ 2002, 178.

Kako se brakovi sklapaju najviše u fertilnom kontingentu (15-49 god.), promjene njegova broja i sastava u vezi su s promjenama broja sklopljenih brakova. Dugogodišnji priljev u fertilni kontingent određuje demografske okvire broja sklopljenih brakova. Fertilni kontingent formira se pod dugoročnim utjecajem prirodnih kretanja i migracije.⁵² To je u Brodu vidljivo u prva dva promatrana petogodišta kada stopu nupcijaliteta ruše veliko doseljavanje i visok krizni mortalitet koji se protegnuo još iz sredine 60-ih godina 19. stoljeća. Oporavak stopa nupcijaliteta događa se kada nakon završenih javnih radova dio radne snage koja je „slabije bračno konkurentna“ odlazi iz Broda, a pojačava se prisustvo ženika iz sektora sa stabilnim prihodima kao što su željeznica i javne službe.

Osim osobne želje vjenčanih kada žele konkretno sklopiti brak, na njegovo će sklapanje utjecati i neki čimbenici na koje nisu mogli utjecati, već ih moraju prihvatiti kao životnu realnost. Ti čimbenici vezani su uz crkvene propise, tradiciju i životnu praktičnost. Vrijeme crkvene zabrane sklapanja braka je u adventsko i korizmeno doba, pa je u analizama i očekivano da će ovo razdoblje biti slabo ili gotovo nikako zastupljeno.

Ako se htjelo da se vjenčanje zapamti u najboljem svjetlu, moralo se obaviti onda kada kućne zalihe za to imaju najbolje izgleda. Bez obzira koliko je godina bila dobra ili loša, mjesec studeni ima nekoliko prednosti. To je ipak mjesec obilja u kojem je ljetina uskladištena, radovi su dobrim dijelom stali, hladno vrijeme čuva hranu od kvarenja i posljednji su rokovi prije Adventa pa se nerijetko događa da veći broj parova u jednom danu sklapa vjenčanje. Ta je pojava bila posebno karakteristična za brodsku seosku okolicu, pa je tako udio studenoga kao mjeseca vjenčanja zabilježeno u preko 60% vjenčanja.

Grafikon 4. Mjesečne raspodjele vjenčanja u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

⁵² AKRAP 2005, 125.

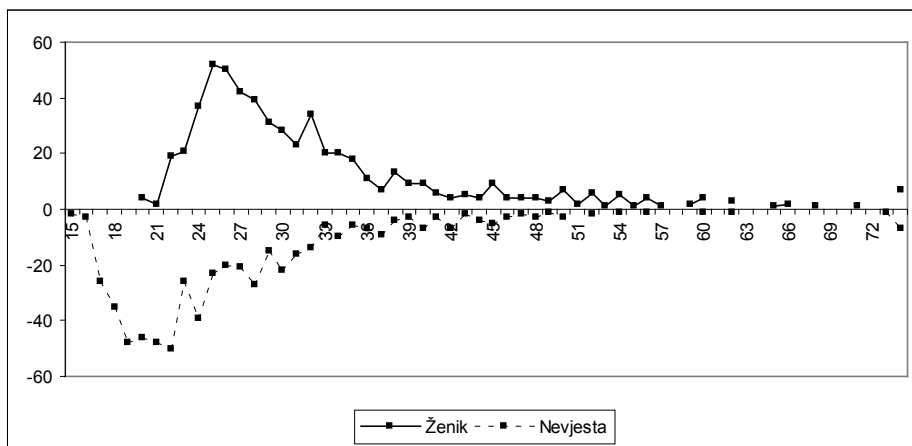
Grad Brod je ekonomsku osnovicu stvarao kroz obrtničku, trgovačku i upravnu djelatnost svoje populacije i nije ovisio u tolikoj mjeri o čudima prirode koliko sela u njegovoj okolici te je imao svoj manje-više konstantan dotok prihoda. Ta činjenica uzrokuje da grad ima smireniju krivulju u odnosu na selo koje ovisi o zemlji, bolestima bilja i stoke kao i atmosferskim prilikama. Grad u odnosu na sela ima i nešto veći broj sklopljenih brakova u veljači prije početka korizmenog vremena. Ženici u svim skupinama zanimanja ne iskaču puno iz opće gradske slike kada je u pitanju mjesec vjenčanja. Izuzetak su poljoprivrednici i nadničari koji su bliže seoskom izboru u kojem dominira studeni. Na izbor mjeseca i dana vjenčanja utječu i predbračni status i dob vjenčanih. Tako sve dobne skupine odabiru najviše studeni kao mjesec i ponedjeljak kao dan (55%) za sam čin vjenčanja. Prema Luki Lukiću, svatovi bi počinjali u ponedjeljak i znali bi trajati i do pet dana. Prvi bi dan svatova bio rezerviran za najuži krug uzvanika koji bi činilo oko 30 ljudi. Drugi dan bi bili pozivani ostali svatovi prema važnosti, pa tako Lukić navodi da je sljedeći dan bio namijenjen pozivanju osoba iz užeg interesnog kruga (npr. šumar i misnik). Utorak i petak navodi kao dane pripreme te ih potpuno isključuje kao dane vjenčanja, što uostalom pokazuju i brojke. Dan pripreme je i subota u kojoj se obavljaju oni najteži poslovi vezani za pripremu jer se za nedjelju ostavljaju najlakši poslovi. U nedjelju se mladenci moraju duhovno pripremiti, što podrazumijeva ispovijed i pričest.⁵³ Tako bi se moglo zaključiti da izbor dana ovisi o bogatstvu ili skromnosti pripreme onih koji pripremaju svatove. Iz tog razloga neki vjerojatno skraćuju „svatovski tjedan“ pa uzimaju srijedu. Iako udovci većinom izabiru ponedjeljak, veći dio ih se odlučuje i za nedjelju kako bi što prije obavili što treba obaviti. Analizirajući zanimanja brodskih ženika dolazi se do strukture predočene u *Tablici 12*. Obrtnici koji su tradicionalno jaki u strukturi iza zauzeća Bosne i Hercegovine svoje udjele „prepuštaju“ željeznici i javnim službama, a u zadnjem petogodištu i radnoj snazi zaposlenoj u drvnom i građevinskom sektoru.

Razdoblje	Prvotna produkcija		Rudarstvo i talionice		Obrtna industrija		Trgovina i „vjerestvo“		Promet		Javne službe i slobodna zvanja		Obrambena snaga		Nadničari bez pobježne oznake		Kućna služinčad		Posebnici i umirovljenici		Ostali		Ukupno	
	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)	Aps.	(%)
1871–1875.	2	2,0	-	-	56	54,9	5	4,9	3	2,9	11	10,8	2	2,0	1	1,0	-	-	2	2,0	20	19,6	102	100
1876–1880.	3	3,0	-	-	50	50,5	5	5,1	10	10,1	6	6,1	3	3,0	3	3,0	-	-	1	1,0	18	18,2	99	100
1881–1885.	10	6,9	1	0,7	51	35,4	1	0,7	17	11,8	18	12,5	4	2,8	5	3,5	1	0,7	1	0,7	35	24,3	144	100
1886–1890.	17	9,0	-	-	52	27,7	2	1,1	18	9,6	22	11,7	4	2,1	20	10,6	1	0,5	4	2,1	48	25,5	188	100
Ukupno	32	6,0	1	0,2	209	39,2	13	2,4	48	9,0	57	10,7	13	2,4	29	5,4	2	0,4	8	1,5	121	22,7	533	100

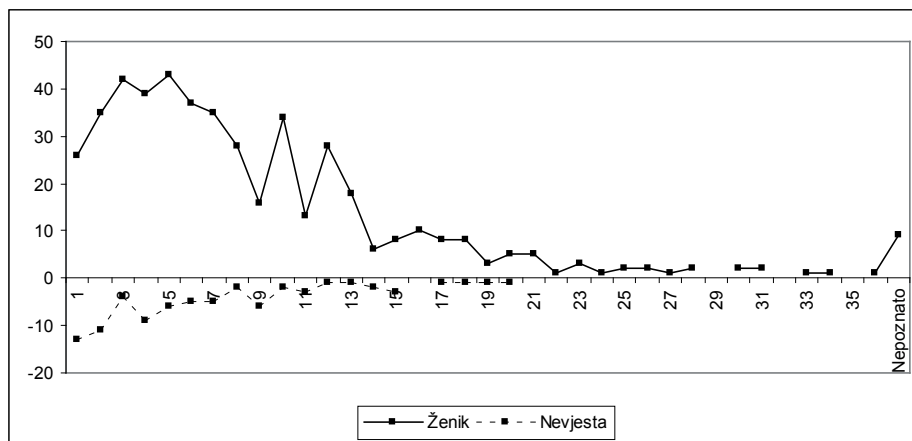
Tablica 12. Struktura zanimanja brodskih ženika u razdoblju 1871–1890. godine

⁵³ LUKIĆ 1995, 68-70.

Prosječna starost gradskog momka je 29,7 godina, a udovca 41,5 godina. Djevojka na vjenčanju ima u prosjeku 23,9 godina, a udovica 38,4 godine. Gradski momak je uglavnom obrtnik, trgovac ili službenik, živi u inokosnoj obitelji, u svojim je ranim godinama zauzet naukovanjem i početnim osamostaljenjem u poslu. Njihov udjel u skupini 18–20. godina, u kojoj će se oženiti preko 40% ženika sa sela, čini tek 0,7%. Shodno tomu njih će se najveći dio oženiti između 26. i 30. godine života.

Grafikon 5. Starosna raspodjela vjenčanih u razdoblju 1869–1890. godine

Grafikon 6. Dobna razlika vjenčanih u razdoblju 1869–1890. godine

Odgadanje vremena za stupanje u brak kod ženika povlači i odgadanje vremena za udaju nevjeste jer ženik i nevjesta iz grada teško ulaze u brak izvan gradskog područja. Položaj starosnih brodskih krivulja ženika i nevjeste identičan je sta-

nju koje Gabričević bilježi u Varaždinu.⁵⁴ *Grafikon 5* govori u kojoj se životnoj dobi stupa u brak. Kada se sagleda dobna razlika između vjenčanih, dolazimo do sljedećih odnosa: ženik je u Brodu stariji u 80,4% vjenčanja, a nevjesta u 13,2% vjenčanja. Udjel vjenčanja partnera iste dobi je 4,5%, a broj gdje je nepoznata dob jednoga ili oba partnera u Brodu je 1,5%. Najveći dolazak stranaca u grad desio se, ako je suditi po maticama, između 1878. i 1880. godine, u razdoblju koje se može nazvati „razdoblje rata i gradnje“ jer su ga obilježili brojni pridošli vojnici u ratu 1878. godine te radnici na prometnoj infrastrukturi. Naravno da su stranci u istom razdoblju „vidljivi“ i u matici umrlih. Od 2.427 umrlih, čak ih je 17,51% podrijetlom iz drugih hrvatskih krajeva. Uz umrle iz okolnoga slavonskog područja, najviše ih je podrijetlom iz Like (Podlapača, Sv. Rok, Ričice, Pazarište itd.). Priljev uglavnom niskokvalificirane radne snage ali i obrtnika i poduzetnika krajem 70-ih 19. stoljeća učinio je to da su u gradu, sasvim neočekivano, bili prisutni neki narodi (primjerice, Talijani).

Brod	62,51%	Banovina	0,33%	Hrvatska - 17,51%
Austrija	1,52%	Dalmacija	0,37%	
Bosna	0,66%	Gorski kotar	0,78%	
Češka	2,93%	Hrv. zagorje	0,74%	
Francuska	0,04%	Kordun	0,58%	
Italija	2,10%	Lika	3,63%	
Njemačka	0,45%	Međimurje	0,04%	
Mađarska	3,87%	Moslavina	0,21%	
Rumunjska	0,25%	Podravina	0,66%	
Slovačka	0,16%	Potkapelski kraj	0,12%	
Slovenija	1,85%	Primorje	0,58%	
Vojvodina	2,60%	Slavonija	8,74%	
Poljska	0,12%	Srijem	0,12%	
Ukrajina	0,21%	Turopolje	0,16%	
Nepoznato	3,21%	Nepoznato	0,45%	
Ukupno		100%		

Tablica 13. Države i regije iz kojih vuku podrijetlo umrli u razdoblju 1869–1890. godine

⁵⁴ GABRIČEVIĆ 2002, 177.

Talijani se uglavnom pojavljuju kao nadničari. No ako je suditi po maticama, njihov veći i brzi dolazak nije se pretvorio i u jedan veći i stalniji ostanak (izuzev ciglara). Njihovo podrijetlo se vezuje uz područje koje je Habsburška Monarhija držala od 1815. godine, a u ratu s Pruskom i Kraljevinom Italijom izgubila 1866. godine. Uglavnom dolaze iz sjevernih talijanskih regija: Veneto (pokrajine Belluno, Treviso i Vicenza), Trentino (pokrajine Južni Tirol i Trentino), Furlanija–Julijska krajina (pokrajine Gorizia, Trst i Udine). Pokrajine Belluno i Udine ipak su najzastupljenije. U godinama njihova dolaska desio se i veći dolazak Čeha, Slovenaca i Austrijanaca. Uz njih već otprije su prisutni Mađari koji još jednom dolaze u Brod, ovaj put kao željezničari. Češku populaciju koja je, sudeći po prezimenima, podjednako slavenskoga i germanskoga podrijetla, karakterizira gotovo isključivo obrtnički ili činovnički karakter. Tako je 1879. godine na montaži željezne konstrukcije mosta preko Save radilo 350 radnika željezara iz Češke, Moravske, Šleske i Štajerske.⁵⁵ Osim u potrazi za poslom, migracije su uzrokovane i brakovima, pa se od stranaca kao ženici najviše javljaju Mađari i Česi, a od Hrvata izvan slavonskoga područja doseljenici iz gorskih krajeva (Lika, Gorski kotar, Kordun i Potkapelski kraj).

Za konačnu analizu prirodnoga kretanja stanovništva u gradu Brodu uzeto je u obzir stanje kompletnoga stanovništva po vjeroispovijesti jer su osnovicu istraživanja činila tri popisa stanovništva koja su izravno vezana za istraživanje (1869, 1880. i 1890). Kako je pri analizama popisa stanovništva grada Broda isključena vojna komponenta jer se podaci uzeti za broj stanovnika odnose na civilno žiteljstvo, tako je iz analiza vitalne statistike izuzeta vojna komponenta. Vojska se još dijelom i 1879. godine u Brodu upisuje u matične knjige građana, dok iste te godine počinje s vođenjem vlastitih matičnih knjiga. Putem istraživanih matičnih knjiga došlo se do podataka vezanih uz rimokatolike, grkokatolike i obje protestantske zajednice (luterane i kalviniste) jer u to doba se oni svi upisuju u katoličke matične knjige. Dio pripadnika protestantskih zajednica se vjerojatno upisivao i u matične knjige pravoslavaca, što je vidljivo u kasnijim razdobljima kada su podaci za ovu zajednicu dostupni. Također su prema dostupnosti obrađeni podaci vezani uz židovsku zajednicu.

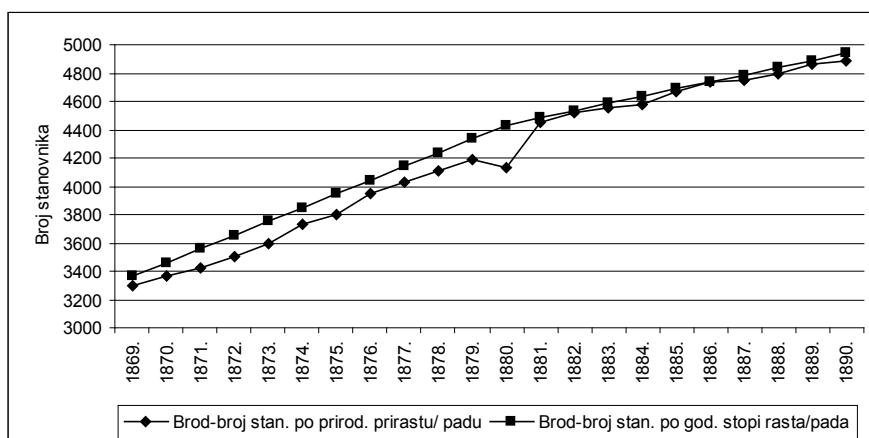
Izravno obrađeni uzorak u prosjeku pokriva oko 92% populacije, dok se do stanja broja umrlih i rođenih pripadnika pravoslavne i židovske zajednice u razdobljima za koje nemamo podatke došlo putem procjene. Unutar *Tablice 14.* na godišnjoj razini se nalaze pokazatelji dobiveni putem izvora i procjene podataka koji su korišteni u ovome dijelu rada.

Kao što možemo vidjeti u *Grafikonu 7.* broj stanovnika u gradu Brodu je u stalnome porastu. Prosječna godišnja stopa rasta stanovništva između popisa je različita, pa se tako između 1869. i 1880. godine, razdobljem koje se praktično

⁵⁵ PANDŽIĆ 1982, 229.

Godina	Broj stanovnika	Broj rođenih	Broj umrlih	Prirodni pad/prirast	Vitalni indeks	Migracijski saldo	Natalitet (%)	Mortalitet (%)	Prirodni pad/prirast (%)
1869.	3.362	86	87	-1	99	87	25,49	25,83	-0,34
1870.	3.459	89	129	-40	69	137	25,80	37,38	-11,58
1871.	3.557	71	130	-58	55	156	19,98	36,42	-16,44
1872.	3.654	71	137	-65	52	163	19,48	37,39	-17,91
1873.	3.751	100	122	-22	82	119	26,67	32,49	-5,82
1874.	3.849	80	129	-49	62	146	20,79	33,52	-12,73
1875.	3.946	87	89	-2	98	99	22,05	22,55	-0,51
1876.	4.044	91	111	-20	82	117	22,51	27,45	-4,95
1877.	4.141	66	97	-31	68	128	15,94	23,42	-7,49
1878.	4.238	96	147	-51	65	148	22,65	34,68	-12,03
1879.	4.336	121	323	-202	37	299	27,91	74,50	-46,59
1880.	4.433	149	133	16	112	81	33,61	30,00	3,61
1881.	4.484	127	96	31	132	20	28,33	21,41	6,91
1882.	4.534	112	97	15	115	36	24,70	21,39	3,31
1883.	4.585	123	134	-11	92	62	26,83	29,23	-2,40
1884.	4.635	137	99	38	138	13	29,56	21,36	8,20
1885.	4.686	118	68	50	174	1	25,18	14,51	10,67
1886.	4.736	104	87	17	120	34	21,96	18,37	3,59
1887.	4.787	113	102	11	111	40	23,61	21,31	2,30
1888.	4.837	126	102	24	124	27	26,05	21,09	4,96
1889.	4.888	110	111	-1	99	52	22,51	22,71	-0,20
1890.	4.938	133	127	6	105	45	26,93	25,72	1,22

Tablica 14. Pokazatelji kretanja broja stanovnika u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

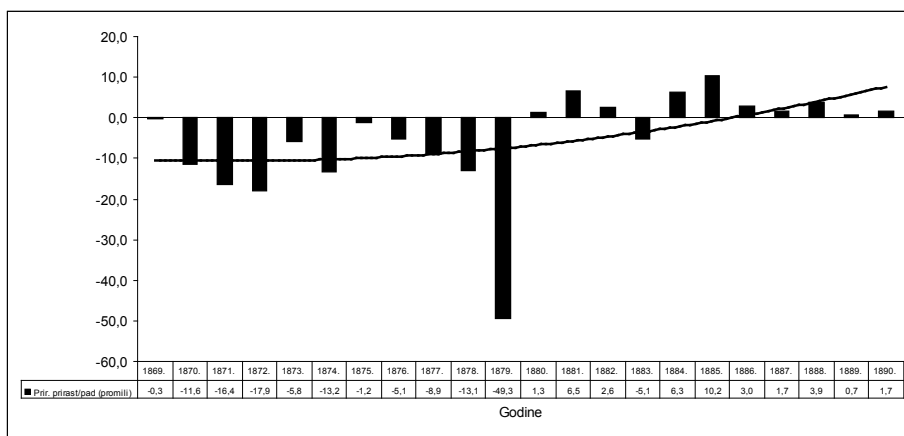

Grafikon 7. Kretanje ukupnog broja stanovnika u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

poklapa s razdobljem ukinuća Vojne krajine, brodsko stanovništvo godišnje povećava u prosjeku za 97 stanovnika.

U razdoblju između 1880. i 1890. godine stanovništvo se na godinu u prosjeku povećava za 51 stanovnika. Kada se pogledaju krivulje rasta broja stanovnika po godišnjim stopama i prirodnom prirastu, možemo vidjeti da je ova prva cijelo istraživano vrijeme iznad ove druge, pa se jednostavno dolazi do zaključka da je na rast stanovništva svoj veliki utjecaj ostavio pozitivan migracijski saldo, tj. mehanički priljev stanovništva.

Osnovne komponente prirodnoga kretanja stanovništva jesu natalitet (rodnost) i mortalitet (smrtnost) stanovništva, a njihova je rezultanta u pravilu prirodni prirast (višak rođenih nad brojem umrlih). U navedenom razdoblju, kako je vidljivo iz *Grafikona 8*, u Brodu je čak 11 godina prisutan demografski pad prirasta stanovništva. Depresija u prirodnom prirastu se pojavila nešto ranije, a podudara

Grafikon 8. Stanje prirodnoga prirasta/pada u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

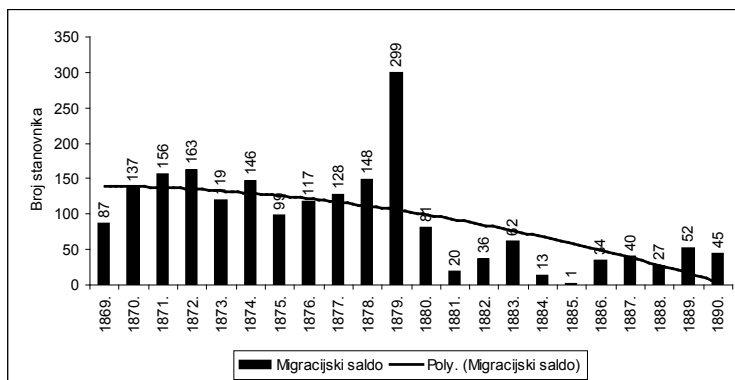
se s četvrtim epidemijskim valom kolere koji je pogodio europske krajeve između 1863. i 1873. godine, a hrvatske krajeve između 1865. i 1874. godine.⁵⁶

Osim kolere svoj su doprinos povećanom mortalitetu dale boginje i difterija. Uz veće globalne udare na stanovništvo javljaju se i lokalni udari zaraznih bolesti koje su bile stalni pratitelji stanovništva (tifus). Tako je u 1879. godini, u najgoroj godini prirodnoga prirasta u Brodu, harala epidemija tifusa mahom među talijanskim radnicima koji su došli raditi u Brod. Pad prirodnoga prirasta u istraživanom razdoblju obilježio je pad stopa nupcijaliteta. Uzrok tom prirodnom padu je visok krizni mortalitet kao i pojačano doseljavanje novoga stanovništva jer novi doseljenici imaju veći broj upisa u matici umrlih negoli u matici rođenih. Doseljavanje u Brodu najviše će se odvijati u razdoblju krajiške tranzicije kada se uz druge

⁵⁶ NEJAŠMIĆ 1991, 128.

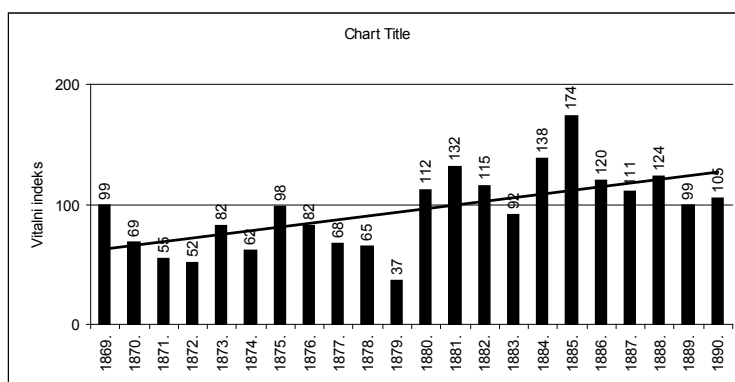
doseljenike doseljavaju i pripadnici židovske zajednice koji se nisu dotada mogli u većem broju pojavljivati u krajiškom prostoru. Dok ih je u Brodu 1858. godine bilo registrirano samo dvoje, prema popisu iz 1880. godine bilo ih je 270. Prema popisu iz 1890. godine već ih je 302, što je 5,3% ukupnoga stanovništva Broda. Židovska populacija je uglavnom obrtnička i trgovačka, dakle najvećim dijelom gradska, iako se sa zasićenjem u gradu i većim prodorom novčanog poslovanja pojavljuju i na selu.

Unutar *Grafikona 9.* možemo vidjeti situaciju s migracijskim saldom dobivenim putem vitalno-statističke metode, a on je rezultat razlike između ukupnoga porasta/pada stanovništva i prirodnog prirasta.

Grafikon 9. Stanje migracijskoga salda u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

Migracijski saldo ujedno je i neto migracija.⁵⁷ Preko krivulje trenda je vidljivo da je rast stanovništva u Brodu do 1880. godine bio potpomognut doseljavanjem, a nakon 1880. godine više je rezultat pozitivnoga prirodnog prirasta.

Grafikon 10. Stanje vitalnoga indeksa u Brodu u razdoblju 1869–1890. godine

⁵⁷ Neto migracija predstavlja razliku između broja doseljenoga i broja odseljenoga stanovništva. Možemo ga lako izračunati jer su nam poznate brojke prirodnog prirasta/pada i prosječne godišnje stope rasta/pada stanovništva.

Uz stopu prirodnoga prirasta upotrebljava se još, iako rjeđe, tzv. vitalni indeks koji pokazuje broj živorođenih na 100 umrlih osoba. Iako se taj pokazatelj relativno rijetko upotrebljava, njegova je prednost pred stopom prirodnoga prirasta u tome što, pored ostaloga, pokazuje „ekonomičnost“ biološke reprodukcije stanovništva. Za svaku je populaciju, naime, povoljniji, s biološke i humane strane, brojčano viši vitalni indeks jer on označava veći broj rođenja u odnosu na broj smrtnih slučajeva. Situacija sa stanjem vitalnoga indeksa je prikazana u okviru Grafikona 10.

IV.

Analizom triju popisa stanovništva, koji čine okosnicu rada, i dostupne vitalne statistike možemo zaključiti da je grad Brod, što se tiče demografskih pokazatelja, dijelio stanje s ostatkom Hrvatske. Visoke stope nataliteta i mortaliteta koje prirodni prirast često ostavljaju s negativnim predznakom i karakteriziraju predtranzicijsku fazu razvoja stanovništva, Brod prate sve do prijelaza iz 70-ih u 80-e godine 19. stoljeća. Tada dolazi do tranzicije stopa mortaliteta odraslih te se stope prirodnoga prirasta minimalno povećavaju, što je karakteristika početka rane faze demografske tranzicije. Visok mortalitet u 70-ih godinama 19. stoljeća rezultat je djelovanja četvrtoga epidemijuskog vala koji je pogodio Hrvatsku između 1865. i 1874. godine s jedne, te velikoga priljeva stanovništva nakon razvojačenja Vojne krajine s druge strane. Stanovništvo Broda konstantno raste, ali je taj rast uvjetovan više mehaničkim priljevom, a manje prirodnim prirastom. U 70-im godinama 19. stoljeća porast stanovništva se na godišnjoj razini kreće oko 97 stanovnika, a 80-ih oko 51. Vrhunac doseljavanja dogodio se u razdoblju između 1878. i 1880. kada u Brod dolaze željeznica i vojska koja 1878. godine prelazi u Bosnu i Hercegovinu te velika radna snaga koja gradi spoj preko Save između željeznica na bosanskoj i slavonskoj strani Save. Iza 1880. godine poboljšavaju se svi pokazatelji koji ukazuju na veće sudjelovanje brodskega stanovništva u rastu mjesne populacije. Brojevi prirodnoga prirasta su uglavnom pozitivni, migracijski saldo je znatno manji u odnosu na 70-e godine, a vitalni se indeks gotovo redovito kreće iznad vrijednosti 100. Iz analiziranih komponenata prirodnoga kretanja mogli bismo kazati da brodskega stanovništvo spada u otvorenu populaciju jer se uzrok rasta njegova stanovništva nalazi i u prirodnom prirastu i u pozitivnom migracijskom saldu. Brod je zbog položaja na Savi odakle se najkraće sa sjevera dolazi u središnju Bosnu uvijek bio privlačan ljudima. Migracija do kraja 70-ih godina mahom je potaknuta radom u poljoprivredi i proizvodnji opeke. Od dolaska željeznice, novi val doseljenika čini migracija vezana uz prometni sektor. Zbivanja u 70-ima i 80-ima na političkom i demografskom planu u osnovici su najviše postavili temelje i dali značaj Brodu kakav ima i danas.

Bibliografija

Izvori

Arhivsko gradivo

Državni arhiv u Slavonskome Brodu (DASB)

Fond 0087, Vojni komunitet Brod – Slavonski Brod (1753–1881), 1781/1881, kutija 135.

Tiskani izvori

FŽS 1975

Fertilitet ženskog stanovništva 1968–1972., ur. Anđelija Plavec, Nevenka Nikolić i Dragica Dobričić, Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1975.

LANOVIĆ, Mihajlo (1908), *Zbirka matičnih propisa valjanih u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb.

MKB-X. 1994

Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema: MKB – 10 – deseta revizija, ur. Marina Kuzman, Zagreb: Medicinska naklada, 1994.

Njeke znamenitije posljedice narodnog popisa i istodobno preduzetoga brojenja kućevne marve (1870), Zagreb: Narodna tiskarna Dra. Lj. Gaja u Zagrebu.

SG I. 1913

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905., Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu, 1913.

SG II. 1917

Statistički godišnjak kraljevina Hrvatske i Slavonije II. 1906–1910., Zagreb: Kraljevski zemaljski statistički ured u Zagrebu.

Literatura

AKRAP, Anđelko (2005), Činitelji kretanja broja sklopljenih brakova u Hrvatskoj od 1961. do 2002. godine, u: *Stanovništvo Hrvatske-dosadašnji razvoj i perspektive*, Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“, 119-144.

BERTOŠA, Miroslav (2000), Matične knjige – arhivsko vrelo o demografskim previranjima predindustrijske Europe, *Vjesnik Državnog arhiva u Rijeci*, 41–42 (1999–2000), 315-352.

BERTOŠA, Miroslav (2003), *Izazovi povijesnog zanata. Lokalna povijest i sveopći modeli*, Zagreb: Antibarbarus.

BEUC, Ivan (1969), *Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj*, Zagreb: Arhiv Hrvatske.

BRLIĆ, Ignjat Alojzije (1983), Uspomene na stari Brod, (pretisak), *Vijesti – godišnjak Muzeja Brodskog Posavlja*, 7 (1983), 3-60.

ČAIĆ, Miroslav (2007), Tragom predaka, *Hrvatska revija*, (2007) 1, 94-106.

ČAPO, Jasna (1993), Sezonske varijacije demografskih pokazatelja u sjevernoj Hrvatskoj u 18. i 19. stoljeću, *Zbornik Slavonija, Srijem, Baranja i Bačka*, Zagreb: Matica hrvatska, 121-142.

- GABRIČEVIĆ, Ante (2002), *Stanovništvo Varaždina tijekom minulih stoljeća*, Zagreb – Varaždin: HAZU.
- GELO, Jakov (1987), *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb: Globus.
- GROSS, Mirjana – SZABO, Agneza (1992), *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb: Globus.
- ILIĆ, Tanasije (1975), Razvoj zdravstvenih prilika u Brodu do 1871. godine, u: *Razvoj zdravstva na području općine Slavonski Brod*, Slavonski Brod: Historijski institut Slavonije i Baranje Slavonski Brod, 9-46.
- KLJAJIĆ, Josip (1998), *Brodsko tvrđava*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- KORENČIĆ, Mirko (1979), *Naselja i stanovništvo Socijalističke Republike Hrvatske 1857– 1971.*, Djela JAZU 54, Zagreb.
- KUŠEN, Dražen – PANDŽIĆ, Miljenko (2001), Karte povijesti uprave nekadašnje Slavonije (1684.-1936. g.). [Karten zur Verwaltungsgeschichte des einstigen Slawonien, Andreas (Andrija) Lutz, Graz, 1937.], *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 6 (2001), 251-282.
- LUKIĆ, Luka (1995), *Varoš – narodni život i običaji*, 2. dio, Slavonski Brod: Ogranak Matice hrvatske u Slavonskom Brodu – Folklorni ansambl Broda, 68-70.
- MARKOVIĆ, Mirko (1994), *Brod. Kulturno-povijesna monografija*, Slavonski Brod: Matica hrvatska.
- MATANOVIĆ, Damir (2003), *Dvjesto pedeset godina grada Broda*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- NEJAŠMIĆ, Ivica (1991), *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb: Globus – Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- PANDŽIĆ, Nedjeljko (1982), Mostovi na Savi kod Slavonskog Broda kroz povijest, *Vijesti*, (1982) 5-6, Slavonski Brod: Muzej Brodskog Posavlja, 225-238.
- RUBIĆ, Ivo (1953), Slavonski i Bosanski Brod, *Zbornik za narodni život i običaje JAZU*, 36 (1953), 5-110.
- SERDAR, Vladimir (1950), *Uvod u demografsku statistiku*, Zagreb: Sveučilišna litografija.
- SREJIĆ, Slavko P. (1951), Bosansko-Hercegovačke železnice (od prvih dana do Prvog svjetskog rata), u: *Sto godina železnica Jugoslavije.*, Beograd: Jugoslovenske železnice, 117-124.
- VALENTIĆ, Mirko (1978), Bitne odrednice razvoja sanitarnog kordona u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini, u: *Sanitarni kordon nekad i danas*, Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske – Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba, 17-26.
- VEKARIĆ, Nenad – BENYOVSKY, Irena – BUKLIJAŠ, Tatjana – LEVAK, Maurizio – LUČIĆ, Nikša – MOGOROVIĆ, Marija – PRIMORAC, Jakša (2000), *Vrijeme ženidbe i ritam poroda*, Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- VORANGER, Jacques (1953), Influence de la météorologie et de la mortlaite sur les naissances, *Population*, 8 (1953) 1, 93-102.

- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena (1991), *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća (Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890–1914)*, Zagreb: Školska knjiga – Stvarnost.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena (2000), Brod potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa o Slavonskom Brodu u povodu 750. obljetnice prvoga pisanoga spomena imena Broda*, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest. Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje – Muzej Brodskog Posavlja, 251-263.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena (2007), Društvenopovijesna uvjetovanost razdoblja početne demografske tranzicije u Hrvatskoj i Slavoniji, *Historijski zbornik*, 60 (2007), 83-101.
- WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica (1973), *Demografija (stanovništvo i ekonomski razvika)*, Zagreb: Informator.

Demographic development of Brod from 1869 to 1890

This paper describes demographic changes caused by a long lasting period of crisis mortality (the fourth epidemic wave) in Brod between three population censuses. In the early 1880s there was a slight recovery as the city entered into the period of early demographic transition. Based on available parish registers from the stated period as well as the official population censuses we are given an insight into changes in movement and structure of population in Brod, whose role and significance were particularly increasing after 1878 when the Austro-Hungarian Monarchy occupied Bosnia and Herzegovina.

Ključne riječi: Demografija, Brod, zauzeće Bosne i Hercegovine, četvrti epidemijski val, demografska tranzicija.

Keywords: demography, Brod, occupation of Bosnia and Herzegovina, the fourth epidemic wave, demographic transition.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI 41

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase sans-serif font.

ZAGREB 2009.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 41

Izdavač

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača

Damir Boras

Glavni urednik

Borislav Grgin

Uredništvo

Ivo Goldstein
Boris Olujić
Mario Strecha
Božena Vranješ-Šoljan

Tajnik uredništva

Hrvoje Gračanin

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb
Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje

Ovi su Radovi tiskani uz financijsku potporu
Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Naslovna stranica

Iva Mandić

Računalni slog

Boris Bui

Lektura

Ivan Botica

Tisak

Tiskara Rotim i Market, Lukavec

Tiskanje dovršeno u studenome 2009. godine

Naklada

400 primjeraka